

ΤΜΗΜΑ ΠΕΣΥΠ — ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΑΡΓΟΥΣ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 2016-17
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

“Η Συμβουλευτική στο ποιητικό έργο του Κ. Π. Καβάφη”

ΞΑΝΘΗ ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

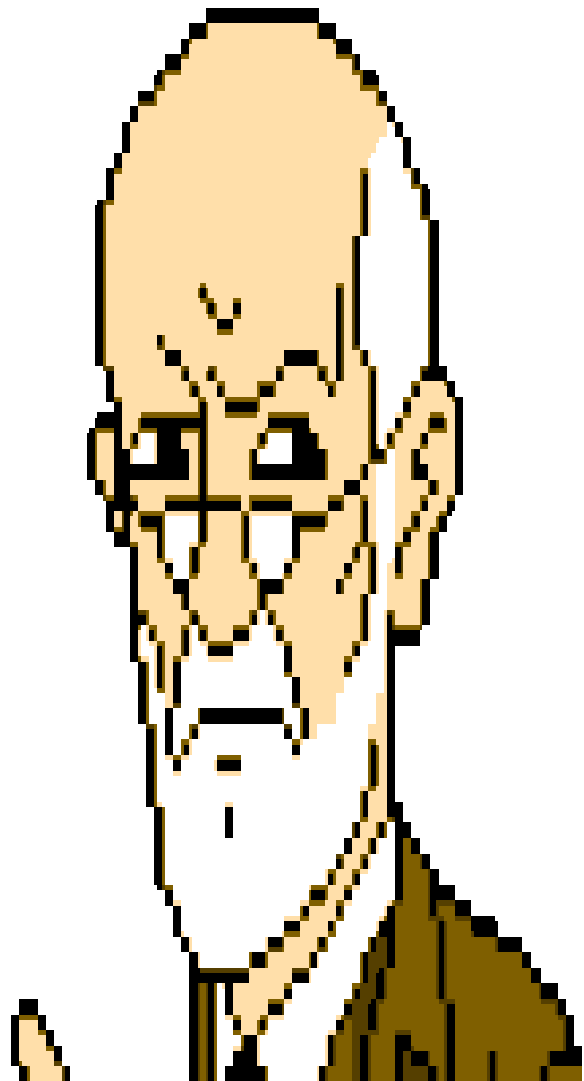
Άργος, Ιούνιος 2017

Του πατέρα, που μ' έμαθε ν' αγαπώ τον άνθρωπο

Της μητέρας, που μ' έμαθε ν' αγαπώ την ποίηση

ΑΝΤΙΔΩΡΟ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	Σελ.
Πρόλογος	4
Εισαγωγή	6
ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ	12
1. Καβαφικός Χωρόχρονος	12
2. Βιωματική Εμπειρία και Καλλιτεχνική Δημιουργία.	15
3. Η καβαφική Ποιητική	18
4. Καβαφικές Κατηγοριοποιήσεις	23
ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ	28
1. Ο χώροχρονος της Συμβουλευτικής.	28
2. “Ποιητική” Συμβουλευτική.	33
3. Ο Συμβουλευτικός Καβάφης ή το Καβαφικό Καθαρόηχο.	42
3.1. “ Καβάφης Freud Παράλληλοι”	42
3.2. “Id”-ιωτική καβαφική Συμβουλευτική:	45
3.3. “Εγω”-ιστική και “Υπέρ-Εγωιστική” καβαφική Συμβουλευτική:	49
3.3.1. “Η "εις εαυτόν" καβαφική Συμβουλευτική”:	51
3.3.2. Καβαφική Συμβουλευτική του “Εσύ”	53
4. Επιλογικά	57
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (ΑΜΑΡΤΥΡΟΝ ΟΥΔΕΝ)	58

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Είναι πολύ σημαντικό να έχει κάποιος τη δυνατότητα σε μια ελληνική επαρχιακή πόλη να μπορεί να έρχεται σε επαφή, με τρόπο οργανωμένο και συστηματικό, με τη νέα επιστημονική γνώση. Ιδιαίτερα, όταν το επιστημονικό πεδίο που του προσφέρεται, είναι άμεσα συνδεδεμένο με τις βασικές προπτυχιακές του σπουδές, με βάση τις οποίες ασκεί το επάγγελμά του για δεκαπέντε χρόνια. Δεν είναι μόνο η επαφή με το έγκυρο καινούριο, που προστίθεται ως νέα γνώση. Είναι ότι η καινούρια γνώση τροποποιεί την υπάρχουσα, ανασυντάσσει την παλιά, την αναδιατάσσει στο νου και σε κάνει να αναγνωρίζεις νέες πτυχές, που πριν προσπερνούσες ή που δεν έβλεπες καν.

Όταν “Η Συμβουλευτική στο ποιητικό έργο του Κ. Π. Καβάφη” προτάθηκε από το διδάσκοντα κ. Γ. Μιχαλόπουλο ως θέμα Διπλωματικής Εργασίας δεν σιέφτηκα καν (ούτε άλλωστε μπορούσα να φανταστώ) τις δυσκολίες της. Μου αριούσε που ως αντικείμενο, θα μου έδινε την ευκαιρία να ξανασκύψω στο έργο ενός αγαπητού μου Ποιητή των πρώιμων μαθητικών και ύστερων φοιτητικών μου χρόνων, και να το συνδυάσω με τις όψιμες σπουδές μου. Θυμάμαι τη δασκάλα μάνα μου, να μου μαθαίνει τον τόπο και τον κόσμο του, με τις μυθιστορικές φιγούρες του Ινάχου και του Δαναού, των Δαναΐδων και της Ιούς. Κι από τότε, σαν σύνθημα, κυκλοφορούσαν στο μυαλό μου δυο λέξεις: “*Παλαιόθεν Ελληνίς*”. Αργότερα έμαθα για τον Σέλευκο τον Α' και για την Αντιόχεια. Και το σύνθημα το βρήκα να ξεδιπλώνει στο ομώνυμο καβαφικό ποίημα τα καυχήματα μιας πόλης, “*που ιδρύθη υπό Αργείων / αποίκων προς τιμήν της κόρης του Ινάχου*”. Κι έγινε και δικό μου καύχημα. Κι έλεγα σε κάθε περίπτωση με υπερηφάνεια: “*Και την Κοινήν Ελληνική Λαλιά / ως μέσα στην Βακτριανή την πήγαμεν, ως τους Ινδούς*”. Με τέτοια διάθεση ξεκίνησα να γράψω κι αυτήν την εργασία. Προσπάθησα φιλότιμα να ταιριάζω την πολύσημη ποιητική λαλιά με την αυστηρή μονοσήμαντη επιστημονική γλώσσα. Δεν ξέρω αν τα κατάφερα. Αυτό σύντομα ή αργότερα θα φανεί. Σε κάθε περίπτωση ευχαριστώ την Α.Σ.ΠΑΙ.Τ.Ε, για την ευκαιρία που μου έδωσε να μην χάσω

την επαφή μου με την Επιστήμη και τα Γράμματα. Το Επιστημονικό και Διοικητικό Προσωπικό του Τμήματος του Π.Ε.ΣΥ.Π στο Παράρτημα του Άργους, για την αμέριστη βοήθεια και συμπαράστασή τους. Ευχαριστώ κι όσους θα κάνουν τον κόπο να διαβάσουν αυτή την εργασία. Ιδιαίτερες, βέβαια, ευχαριστίες οφείλω, όχι για τυπικούς αλλά για ουσιαστικούς λόγους, στην Τριμελή Επιτροπή: τον επόπτη καθηγητή, M.Sc Κοινωνικό Λειτουργό - Ψυχολόγο κ. Γιώργο Μιχαλόπουλο και τα μέλη Dr. Χαράλαμπο Καριοφύλλα και Dr. Ευαγγελία Λεζέ, που χωρίς τη βοήθειά τους η εργασία αυτή θα ήταν φτωχότερη και ελλιπής.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εργασία αυτή, που έχει για τίτλο: “*Η Συμβουλευτική στο ποιητικό έργο του Κ.Π. Καβάφη*”, δεν έχει σκοπό να προσθέσει τίποτε νεότερο στις καθαυτό φιλολογικές και βαφικές μελέτες. Φιλολογικά, το μη γνωστό απουσιάζει. Σκοπό της έχει την ανάγνωση του ποιητικού σώματος του Αλεξανδρινού, υπό το πρίσμα της Συμβουλευτικής Επιστήμης. Να ανασύρει δηλ. χαρακτηριστές ανθρώπων, να ανιχνεύσει ψυχικές καταστάσεις, να περιγράψει και να αναλύσει ψυχολογικές στάσεις, που είναι δυνατό να συναντήσει ο “θεραπευτής” της Συμβουλευτικής κατά την άσκηση των καθηκόντων του και την εφαρμογή της επιστήμης του. Ειδικότερα, σκοπεύει να ανιχνεύσει *Προσωπικότητες σταθερών σχημάτων σκέψεων και συμπεριφορών* (Ποταμιάνος: 17), που εκφράζονται από το άτομο με το “Εγώ” και το “Εσύ”. Γράφτηκε με τη σκέψη ότι τον Καβάφη συνεχώς τον ανακαλύπτουμε, αφού πρόκειται για Τεχνίτη Υψηλής Ποίησης, όπως έδειξε ο χρόνος που πέρασε. Και η Υψηλή Ποίηση είναι ίδιας προσπάθειας του ανθρώπινου νου μ’ εκείνην της Φιλοσοφίας, απ’ την οποία αναδύθηκαν όλες οι επιστήμες. Πώς αλλιώς; ο αγώνας και η αγωνία του ανθρώπου σ’ όλες τις εποχές και για όλους τους λαούς είναι η “γνώση” και η “έκφραση”. Ο αγώνας για τη γνώση, που θ’ απαντήσει στα μικρά και μεγάλα “τι” και “γιατί”, θα τον οδηγήσει στην επιστήμη κι η αγωνία για την έκφραση του “πώς” θα του δωρίσει την Τέχνη. Το παράδειγμα της αρχαίας ελληνικής δημιουργίας είναι καταλυτικό. Όλα σχεδόν τα πνευματικά προϊόντα της εποχής εκείνης μετέχουν τόσο της Φιλοσοφίας (διάβαζε επιστήμης) όσο και της Τέχνης. Ένα απόσπασμα λ.χ. του Ηρακλείτου ή του Επίκουρου εκφράζει τη φιλοσοφική (επιστημονική) αλήθεια του, μέσα από την Τέχνη του δακτυλικού εξαμέτρου. Ένας πλατωνικός διάλογος, εκτός του ανεκτίμητου φιλοσοφικού του στοχασμού είναι κι ένα καλλιτεχνικό θεατρικό δρώμενο. Μια αττική τραγωδία προσφέρει την αισθητική της απόλαυση στο χειρουργικό τραπέζι της ορχήστρας, όπου αναλύθηκαν ανθρώπινες προσωπικότητες, χαρακτηριστές, πράξεις και συμπεριφορές. Ο Παρθενώνας εκτός από ένα θαυμαστό αρχιτεκτονικό κτίσμα ακριβών

μαθηματικών υπολογισμών είναι κι ένα δημιουργήμα ακριβής μουσικής τέχνης, που οδήγησε τον Γιαίτε να πει: “ο Παρθενώνας είναι μια παγωμένη μουσική”, ή τον Λαμαρτίνo να αποφανθεί: “ο Παρθενώνας είναι το τελειότερο ποίημα σε μάρμαρο”. Το ίδιο συμβαίνει και με τις σύγχρονες Επιστήμες και Τέχνες. Ο καθηγητής της Φυσικής του Πανεπιστημίου Κρήτης Γεώργιος Γραμματικάκης δεν αφήνει εξίσωση της επιστήμης του, που να μην την ονομάζει “κομψή”, δηλαδή όμορφη. Και εξομολογείται στο βιβλίο του *Η Αυτοβιογραφία του Φωτός* για τη στιγμή που συνάντησε το μεγάλο Φυσικό Paul Dirac:

“Είχα την τύχη να τον ακούσω, ως μύθο πλέον, σε μια διάλεξή του στο Λονδίνο· και θυμάμαι να τον ερωτώ, με πολλή δειλία, για ποιον λόγο πίστευε ότι μια εξίσωση, που μόλις είχε παρουσιάσει, ήταν ορθή. “Μα γιατί είναι ωραία”, απάντησε”. (Γραμματικάκης, 2006: 246).

Κι ο άλλος καθηγητής της φυσικής του Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Αθηνών Γιώργος Καλκάνης, γράφει για τις εξισώσεις του Maxwell:

“Αν η μαθηματική έκφραση μιας επιστημονικής θεωρίας, όπως και η ποιητική έκφραση, —πρέπει να— χαρακτηρίζονται από απλότητα, λιτότητα, πληρότητα, συμμετρία και ομορφιά, τότε οι “εξισώσεις Maxwell” είναι δυνατό να θεωρηθούν (και) ως “ποιητική του Maxwell” (ή το ωραιότερο ποίημα το οποίο έχει γραφεί ποτέ στη μαθηματική γλώσσα...)” (Καλκάνης, 2007: 132).

Ερευνώντας τέτοιες απόψεις στη σύγχρονη ελληνική ποίηση, με αντίστροφη δηλαδή ματιά, από την Ποίηση προς τις θετικές επιστήμες, θα μπορούσαμε ενδεικτικά να αναφέρουμε δυο παραδείγματα από τους δύο Νομπελίστες Ποιητές μας. Το πρώτο, από το πρώτο βραβείο του 1963 κι απ’ τη Μυθιστορία του Γ. Σεφέρη:

*“Ήτανε καλά παιδιά οι συντρόφοι, δε φώναζαν
ούτε από τον κάματο ούτε από τη δίψα ούτε από την
παγωνιά,
είχανε το φέρσιμο των δέντρων και των κυμάτων
που δέχονται τον άνεμο και τη βροχή
δέχονται τη νύχτα και τον ήλιο
χωρίς ν’ αλλάζουν μέσα στην αλλαγή”.*

Και τούτος ο τελευταίος στίχος (“χωρίς ν’ αλλάζουν μέσα στην αλλαγή”) μας πάει κατευθείαν όχι μόνο στον ποιητή-φιλόσοφο της Εφέσου, τον Ηράκλειτο και στο

απόσπασμά του “μεταβάλλον αναπαύετα”, όχι μόνον στον ποιητή-φιλόσοφο Goethe, που διατύπωσε στη γλώσσα του την αλήθεια αυτή με τις λέξεις “*Dauer im Wechsel*” (διάρκεια μέσα στην αλλαγή) (Καψάλης, 1986: 84) αλλά και στην απόδειξη της σύγχρονης φυσικής, “*ότι οι μέγιστες αλλαγές συμπίπτουν με την ακινησία*” (Ταμπάκης, 2006: 68). Στο δεύτερο νομπελίστα ποιητή μας Οδυσσέα Ελύτη και στη “*Μαρία Νεφέλη*” του, ακούμε τον Αντιφωνητή να λέει:

*“Κάπου ανάμεσα Τρίτη και Τετάρτη
πρέπει να παράπεσε η αληθινή σου μέρα”*

Πρόκειται για ήχους και στίχους, που οδηγούν κατευθείαν στο μικρόκοσμο του Werner Heisenberg και στην Απροσδιοριστία του. Αλλά, αν θέλει κανείς να επισκεφτεί και την παγκόσμια γκαλερί, θα συναντήσει τις σφαίρες της Αστροφυσικής να σχηματίζουν τη Γκαλά του Σαλβαντόρ Νταλί.

Τα παραδείγματα από την παγκόσμια επιστημονική σκέψη και την παγκόσμια Τέχνη είναι ανεξάντλητα. Ακριβώς γιατί στην υψηλή τους έκφραση η Φιλοσοφία, δηλαδή η Επιστήμη, αναζητά το “αληθές” και η Τέχνη (στην περίπτωση μας η Ποίηση) αναζητά το “ωραίο”, μέσα από τους ίδιους διαύλους του ανθρώπινου εγκεφάλου. Κι αν ο Πλάτων δεν ήταν μεγάλος Φιλόσοφος, θα μπορούσε να είναι μεγάλος Ποιητής (άλλωστε από την ποίηση ξεκίνησε). Κι αν ο Αλβέρτος Einstein δεν ήταν ένας μεγάλος φυσικός, θα μπορούσε να ήταν ένας εξαιρετος μουσικός.

Το ίδιο συμβαίνει και με τον Καβάφη. Λίγοι ποιητές έγραψαν τόσο λίγα και γι’ αυτά τα τόσο λίγα γράφτηκαν τόσα πολλά από θεωρητικούς αλλά και επιστήμονες των θετικών Επιστημών. Σήμερα, ανατίθενται απ’ τα Πανεπιστήμια Διδακτορικές Διατριβές

όχι μόνον γι' αυτό καθ' αυτό το έργο του Ποιητή αλλά για την παράθεση και το σχολιασμό της βιβλιογραφίας, που αφορά στον Ποιητή.

Αυτή η εργασία, όπως δεν έχει την πρόθεση να προσθέσει τίποτε νεότερο στις καθαυτό φιλολογικές καβαφικές μελέτες, δεν έχει και την αξίωση να συμπεριληφθεί και στις μελέτες για την καβαφική βιβλιογραφία. Θα επιχειρήσει μόνον να χαράξει ένα περίγραμμα του “ολιστικού” οπτικού πεδίου του Ποιητή, όταν αυτός αντικρίζει την ανθρώπινη ψυχή. Γιατί, όπως έγραφε κι ο ίδιος σε σημείωμά του της 20ής Ιουνίου του 1910, εργάζονταν κι αυτός σαν τους αρχαίους, που “*Έγραφαν ιστορία, έκαμναν φιλοσοφία, δράματα μυθολογικής τραγικότητας... ερωτοπαθείς... όμοια σαν εμένα*” (Σαββίδης 1987: 122). Και ο βαρύς πυρήνας των δραστηριοτήτων αυτών (ιστορία, φιλοσοφία, ανθρώπινη τραγικότητα, τα πάθη από τον έρωτα) δεν πυκνώνει παρά στον Άνθρωπο. Στο “Εγώ”, της Προσωπικότητας, όπου γύρω της δορυφορούν το “Εσύ” και το “Αυτός”. Και η γνώση του “Εγώ” (ο “Εαυτός”) είναι αρχαία υπόθεση. Αρκεί να θυμηθεί κάποιος το Δελφικό παράγγελμα του “*Γνώθι σ' Αυτόν*”. Ίδιος κι απαράλλαχτος με τον πυρήνα της σύγχρονης Επιστήμης είτε αυτή λέγεται *Συμβουλευτική του Επαγγέλματος*, είτε *Συμβουλευτική της Οικογένειας*, είτε *Στρατιωτική Συμβουλευτική* κτλ., αφού ο άνθρωπος, όπως τον έχουμε γνωρίσει και τον ξέρουμε, παραμένει ο ίδιος.

Αυτή η εργασία, λοιπόν, επιχειρεί την ανάγνωση του “*Γνώθι σ' Αυτόν*” από την πλευρά του “Εγώ” —του “Εαυτού”, κι απ' την πλευρά του “Εσύ” —του “Άλλου”, στο ποιητικό σώμα των εκατόν πενήντα τεσσάρων (154) ποιημάτων του Καβάφη, υπό το πρίσμα της ψυχαναλυτικής θεωρίας, όπως αυτή θεμελιώθηκε από τον Freud, κι εξελίχτηκε με τους Adler, Jung, Horney, κ.ά..

Η εργασία αποτελείται από δύο Μέρη. Στο Πρώτο Μέρος εξετάζονται περιορισμένα τα ζητήματα σχετικά με τον άνθρωπο Καβάφη και τον Ποιητή Καβάφη σε τέσσερα Κεφάλαια. Το Πρώτο Κεφάλαιο του Πρώτου Μέρους (“*Καβαφικός χωρόχρονος*”) περιλαμβάνει στοιχεία της ζωής του Ποιητή απαραίτητα για την κατανόηση από τον αναγνώστη, της Ποιητικής φυσιογνωμίας του Καβάφη. Στο Δεύτερο Κεφάλαιο του Πρώτου Μέρους (“*Βιοματική Εμπειρία και Καλλιτεχνική*”) εξετάζονται τα στοιχεία της ζωής του Ποιητή που αφορούν στην καλλιτεχνική του πορεία.

Δημιουργία”) χαράσσεται η γραμμή μεταξύ των βιωμάτων του Καβάφη και πώς αυτά τα βιώματα μετατράπηκαν σε Ποιητική Τέχνη. Στο Τρίτο κεφάλαιο του Πρώτου Μέρους (“Η καβαφική ποιητική”) εξετάζεται η ιδιαιτερότητα της καβαφικής ποίησης μέσα στις αναζητήσεις του ποιητικού κλίματος της εποχής. Το Πρώτο Μέρος της εργασίας κλείνει με το Τέταρτο Κεφάλαιο (“Οι καβαφικές κατηγοριοποιήσεις”), όπου γίνεται μια αδρομερής ανασκόπηση των φιλολογικών κατηγοριοποιήσεων, που έχει γίνει στο καβαφικό ποιητικό σώμα από δόκιμους λογοτέχνες, προκειμένου ο αναγνώστης της παρούσας εργασίας να συγκρίνει τις φιλολογικές κατηγοριοποιήσεις και να εμβαθύνει στην κατηγοριοποίηση υπό το πρίσμα της Συμβουλευτικής, που θα ακολουθήσεις στο Δεύτερο Μέρος.

Το Δεύτερο Μέρος αποτελείται από Τρία Κεφάλαια. Στο Πρώτο (“Ο χωρόχρονος της Συμβουλευτικής”) γίνεται μια σύντομη ιστορική ανασκόπηση της Επιστήμης της Συμβουλευτικής με σκοπό να δοθούν οι βασικές αρχές αυτής της Επιστήμης. Στο Δεύτερο Κεφάλαιο (“‘Ποιητική’ Συμβουλευτική”) εξετάζεται η ποίηση (κυρίως η διδακτική) ως υλικό της Συμβουλευτικής με έμφαση στην καβαφική ποίηση και διευκρινίζονται οι θεωρητικές έννοιες της Προσωπικότητας και του Εαυτού. Το Τρίτο Κεφάλαιο του Δευτέρου Μέρους (“Ο Συμβουλευτικός Καβάφης ή το Καβαφικό Καθακτήριο”) αποτελείται από τρία υποκεφάλαια. Στο πρώτο υποκεφάλαιο εξετάζονται οι κοινοί τόποι του Καβάφη και του Freud. Στο δεύτερο υποκεφάλαιο (“Id”-ιωτική καβαφική Συμβουλευτική) —που έχει και την πρόθεση να υπενθυμίσει την αρχή της συγκρότησης της Συμβουλευτικής σε Επιστήμη— εξετάζεται κυρίως η καβαφική Επαγγελματική Συμβουλευτική. Το τρίτο υποκεφάλαιο (“‘Εγώ”-ιστική και ‘Υπέρ-Εγωιστική’ καβαφική Συμβουλευτική”) αναπτύσσεται σε δύο ενότητες. Στην πρώτη ενότητα (“Η ‘εις εαυτόν’ καβαφική Συμβουλευτική”) εντοπίζονται, περιγράφονται και αναλύονται υπό το πρίσμα της Συμβουλευτικής, ποιητικά κείμενα που έγραψε ο Ποιητής σε Πρώτο Ενικό Πρόσωπο. Στη δεύτερη ενότητα (Καβαφική Συμβουλευτική του ‘Εσύ’) εντοπίζονται, περιγράφονται και αναλύονται, υπό το πρίσμα της Συμβουλευτικής, ποιητικά κείμενα που έγραψε ο Ποιητής σε Δεύτερο Ενικό Πρόσωπο.

Κατά τη συγγραφή της εργασίας είχα υπόψη μου τις “*Ενδεικτικές Οδηγίες Συγγραφής Επιστημονικής Εργασίας*” και ιδιαίτερα εκείνες που αναφέρονται στην αποφυγή του “*λογοτεχνικού ύφους*”. Και ξέρω ότι κάπου ξεστράτισα. Δεν ήταν μόνο η φύση του θέματος σε μια εργασία πάνω σε λογοτεχνική γλώσσα. Είναι και μια (τυραννική για μένα απ’ τα φοιτητικά μου χρόνια ακόμα) άποψη του Καθηγητή Μ.Γ. Μερακλή, ο οποίος σ’ ένα Συνέδριο για τα Διδακτικά Βιβλία είχε πει: “*Είναι κρίμα ένας μαθηματικός (εννοούσε συγγραφέα Εγχειριδίου Μαθηματικών) να μην έχει ύφος*”. Υπ’ αυτήν την έννοια, αν ο Maxwell ή ο Dirac που αναφέρθηκαν παραπάνω, έντυναν τις εξισώσεις τους με ύφος, πώς μπορεί να το αποφύγει ένας δάσκαλος ή ένας “θεραπευτής”, όταν μάλιστα σύμφωνα με τον Rogers, τον “πατέρα” της Συμβουλευτικής, τα χαρακτηριστικά της συμβουλευτικής σχέσης είναι η ζεστασιά και και η ελευθερία της έκφρασης. (Μαλικιώση- Λοϊζου 1993: 16).

Οι παρενθέσεις μέσα στο κείμενο με την ένδειξη (βλ...) παραπέμπουν σε προηγούμενο κεφάλαιο της εργασίας, προκειμένου ο αναγνώστης να διευκολύνεται στις συνδέσεις των απόψεων και των ιδεών, οι οποίες αναπτύσσονται στον οικείο τόπο.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

1. Ο Καβαφικός Χωρόχρονος

Απαραίτητο στην κάθε προσπάθεια προσέγγισης μιας προσωπικότητας, που σημάδεψε την Επιστήμη και την Τέχνη, είναι η εξερεύνηση της ενδοχώρας του. Αυτής που οδηγεί στην ανακάλυψη της προσωπικής εμπειρίας. Να ερευνηθεί δηλ. πού αυτός ο άνθρωπος περπάτησε, ποιους συναναστράφηκε, με ποιους μίλησε, τι διδάχτηκε, τι είδε και τι άκουσε. Τα βιώματα λ.χ. του Freud επηρέασαν ως ένα βαθμό τις θεωρητικές του αναζητήσεις (Ποταμιάνος: 78 σημ. 3). Στην περίπτωση του Καβάφη η εμπειρία απλώνεται σε πολλές ζωές. Γιατί ο Ποιητής Καβάφης περπάτησε σε πολλούς τόπους, έζησε πολλές εποχές και πολλές ζωές, διδάχτηκε από μεγάλους δασκάλους, γνώρισε και κουβέντιασε με πολλούς ανθρώπους. Όσο ολιγόλογο είναι το αυτοβιογραφικό του σημείωμα, που έστειλε στο περιοδικό “*Νέα Τέχνη*” το 1924, τόσο περισσεύουν οι αναφορές των μελετητών, που πολλές φορές πιθανολογούν και εικάζουν.

Ο Σαρεγιάννης γράφει ότι γύρω από το πρόσωπο του Ποιητή, απ’ την εποχή που ζούσε ακόμα, “*γεννήθηκαν πολλά απόκρυφα canafiana που δεν έχουν σχέση με τον άνθρωπο, και που συγχύζουν [sic] κάπως τη φυσιογνωμία του*” (Σαρεγιάννης 1994: 31). Ο ίδιος ο ποιητής, ενώ πριν την τελική έκδοση του κάθε ποιήματός του, το φρόντισε με την επιμέλεια του ακαδημαϊκού αρχιτυπογράφου της Οξφόρδης, με την ίδια επιμέλεια έκρυψε τα του βίου του. *Θα μείνω για πάντα αντικείμενον εικασίας*, έλεγε στα στερνά του. Πέρασε ολόκληρη σχεδόν τη ζωή του στην κοσμοπολίτικη, διαμετακομιστική και μεταπρατική Αλεξάνδρεια, στην αρχή ως “*Σκιάβος Πολιορκητής*” της κι από μια στιγμή κι ύστερα ως “*Ελεύθερος Πολιορκημένος*” της.

Στην Αλεξάνδρεια, ανάμεσα σε ταξιδευτές για τις καλέςπραμάτειες σ' εμπορεία φοινικιά, όπου ανταλλάσσονταν κουβέντες κι εμπορεύματα. Μέσα σε τούτο το αλισβερίσι των λόγων και τηςπραμάτειας, ο Καβάφης έβλεπε μια μεγάλη πολιτιστική δύναμη. Μέσα στην “Ιθάκη” του έπλασε το εγκώμιο αυτών τωνπραματευτών κι απ' αυτή την πλευρά στάθηκε ο καλύτερος εκφραστής του παροικιακού πνεύματος της ακμής: “Το εμπόριο το έχουμε μέσα στο αίμα μας” συνήθιζε να λέει (Γσίρκας 1971: 145). Αλλά οι νέοι των “Γραμμάτων” και της “Νέας Ζωής” αποδίδανε τούτα τα λόγια στη φιλοχρήματη ιδιοσυγκρασία του. Αναθυμούμενος ο Βρισιμιτζάκης, περιγράφει εκείνη την Αλεξάνδρεια ως

“πόλιν εμπόρων, με μεικτό πληθυσμό, όπου ακούει κανείς όλα τα ιδιώματα της υφηλίου, πόλη νωθρή και πυρετώδη μαζί, χωρισμένη από την Ευρώπη και όμως που της ανήκει περισσότερο απ' ό,τι ανήκει στην Αφρική” (Βρισιμιτζάκης 1975: 3).

Γύρω στα 1911, δημιούργησε τη δική του Πολιτεία μέσα στο θρυλικό μονήρες σπίτι της κακόφημης οδού Lepsius, την κατοπινή Sharia Sharm el Sheeikh και τη σημερινή Καναφι, όπου απ' τα 1908 έχει μετακομίσει, κι όπου θα περάσει τα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια της ζωής του.

Σχολιάζοντας ο Τσίρκας, υπό το πρίσμα της κοινωνιολογικής του θεωρίας, την εποχή, την παροιμία και την ποιητική παραγωγή του Καβάφη γράφει:

“Στα 1911 Ο Αντώνιος αποχαιρετάει την Αλεξάνδρεια. Τα έργα του απότυχαν, τα σχέδια της ζωής του βγήκαν όλα πλάνες. Ο Καβάφης αναπλωρίζει. Τα ιδανικά του, οι φιλοδοξίες του παίρνουν άλλη κατεύθυνση. Η κοσμοθεωρία του τροποποιείται. Προπαντός παύει πια να είναι "κοσμικός", κυριολεκτικά και μεταφορικά. Παύει να παθαίνεται για τα κοινά. Χλευάζει και ειρωνεύεται τα ιδεώδη για τα οποία κάποτε πληγώθηκε. "Και άλλα ηχηρά παρόμοια"” (Τσίρκας 1971: 17).

Κι ο ίδιος, όταν πια είχε ανακαλύψει την αποστολή του σε σημειωμά του της 28^{ης} Απριλίου του 1907 έγραφε:

“Την συνείδησα πια την Αλεξάνδρεια, και πιθανότατα και πλούσιος αν ήμουν, εδώ να έμνησκα. Αλλά με όλον τούτο, πώς με στενοχωρεί. Τι δυσκολία, τι βάρος που είναι η μικρή πόλις –τι έλλειψις ελευθερίας” (Σαββίδης 1987: 115).

Και πώς να μην είναι βάρος κι ανελεύθερη μια πόλη για έναν άνθρωπο 44 ετών, που διάλεξε να βιώσει “*Τα Επικίνδυνα*”, ντυμένος με τα προσώπια του “*Μύρη*” και του “*Μυρτιά*”!

2. Βιωματική Εμπειρία και Καλλιτεχνική Δημιουργία.

Το κάθε μεγάλο έργο, κάθε μεγάλου καλλιτέχνη, είτε αντανακλά είτε φωτίζει τη δράση της εποχής του. Κρυσταλλώνει αυτή την εποχή σε γραμμές και γράμματα, σε ήχους και χρώματα, και την προβάλλει στην οθόνη του μέλλοντος. Η παραπάνω θέση, και ειδικότερα για την υψηλή ποίηση, μας έχει παραδοθεί με χίλιες δυο φωνές: από τα σπερματικά θεωρήματα του Πλάτωνα για την “ειδωλοποίηση ειδώλων” και του Αριστοτέλη για τη “μίμηση” στην Τέχνη, ίσαμε τους συγκαιρινούς μας κριτικούς και θεωρητικούς. Ο Γκαίτε έλεγε πως *“όλα τα ποιήματα είναι ποιήματα περιστάσεων”*, ενώ ποίηση κατά τον Ντιλτάι *“είναι το βίωμα που υψώνεται ως τη σημαντικότητά του αποκαλύπτοντας μια χαρακτηριστική άποψη της ζωής”*. Για τον Έλιοτ ποίηση είναι *“Η αφηρημένη σύλληψη μιας ιδιωτικής εμπειρίας που στην οριακή της ένταση γίνεται παγκόσμια”* (Στεφάνου 1981: 19). Οι βασικότερες μελέτες για τον Καβάφη κινούνται πάνω στις ράγες των βιωματικών εμπειριών του ποιητή, είτε απ’ τη μεριά της ψυχαναλυτικής αναπλήρωσης της ηδονής (Μαλάνος 1933) είτε απ’ την κοινωνιολογική μεριά των περιστάσεων (Γσίρικας 1958), είτε στην εμπειρική της καλλιτεχνικής δοκιμασίας του τεχνίτη (Σεφέρης 1962). Κι ο αγώνας του Καβάφη είναι να δημιουργήσει έναν ιδιαίτερο, δικό του προσωπικό κόσμο κι όχι καταστάσεις, όπως *“στη φύση τα είδε ή τα σπούδασε”*.

Μας το βεβαιώνουν οι σημειώσεις, που κρατούσε ο Ποιητής στα αγγλικά και μετάφρασε ο Περίδης, και οι οποίες, μεταξύ άλλων, αναφέρουν για το θέμα των βιωματικών εμπειριών:

“Το όφελος της προσωπικής εμπειρίας είναι αναμφισβήτως σημαντικό· αλλ’ αν αυτή η εμπειρία ετηρείτο με στενή αντίληψη θα περιόριζε τρομερά την λογοτεχνική παραγωγή και ακόμη την φιλοσοφική παραγωγή” [...]
“Ο ποιητής μπορεί να μεταφέρει τον εαυτό του εν τω μέσω των πραγμάτων και να δημιουργήσει έτσι μιαν εμπειρία, [...] ένα είδος υποθετικής εμπειρίας (Περίδης 1948: 37-41).

Και παρακάτω:

“Μπορεί πολύ καλά επίσης να συμβή η εικασία ή μάλλον η νοητική εποπτεία των αλλοτρίων αισθημάτων να καταλήξη στην περιγραφή πλέον ενδιαφερόντων πνευματικών γεγονότων ή συνθηκών παρά η απλή εξιστόρηση της προσωπικής εμπειρίας ενός ατόμου” (Περίδης 1948: 49).

Μας το βεβαιώνουν οι ομολογίες του για το πώς λειτουργεί η έμπνευσή του: “*Η ποίησις λεληθότως δημιουργεί*”, έλεγε στον Τσίρκα (Τσίρκας 1971: 19).

Μας το βεβαιώνει ακόμα η πρακτική του να κρατάει και να δουλεύει τα έργα του για αρκετό καιρό στο εργαστήριό του:

“Μετά τον οριστικό τερματισμό της διορθώσεως θα πρέπει να γίνεται φιλοσοφικός έλεγχος των ποιημάτων μου. Πασίδηλες ασυνέπειες, άλογες δυνατότητες, γελοίες υπερβολές μέσα στα ποιήματα θα πρέπει βεβαίως ν’ ανασκευάζονται, και όπου η ανασκευή δεν μπορεί να γίνει θα πρέπει τα ποιήματα να θυσιάζονται, και από τέτοια θυσιάσματα ποιήματα να διατηρούνται μόνο όσοι στίχοι θα μπορούσαν αργότερα να θεωρηθούν χρήσιμοι στην σύνθεση νέου έργου” (Καβάφης 1963: 37).

Μας το βεβαιώνει, τέλος, ο μακρύς χρόνος κύησης για την αιμάτωση της ποιητικής του φλέβας:

“Κατά γενικόν κανόνα οι μεγάλοι συγγραφείς και ποιηταί έγραψαν τα καλύτερά τους έργα εις ηλικίαν νέαν, προ του γήρατος. Τα ζωρότερα γεγονότα δεν μοι εμπνέαν αμέσως. Χρειάζεται πρώτα να περάσει καιρός. Κατόπιν τα ενθυμούμαι και εμπνέομαι” (Λεωνίτης 1942: 19).

Μεταχειρίζεται τις ιστορικές μορφές σαν ίσκιους ζωντανούς, όπως θα ’λεγε ο Δάντης. Το ζωηρό γεγονός παραμένει στ’ αυλάκια του μυαλού, ρυτιδώνεται απ’ το χρόνο, κάποτε σαν σπίθα πετάγεται για ν’ ανάψει τη φωτιά, που θα χαλιέψει στο ποιητικό εργαστήρι τις νοητικές του εποπτείες. Διαδικασία αργή και κοπιαστική, έτσι, που το βιωμένο γεγονός να πάρει την περιβολή της ιστορικής συνθήκης, να γίνει αγνώριστο από τους “*τα φαιά φορούντες*”, και πάντα να σου είναι απαραίτητη μια Ειδοθέα για ν’ αναγνωρίσεις τις μεταμορφώσεις του ενάλιου δαίμονα Πρωτέα.

Εκτός απ’ τη “μετουσίωση” της εμπειρίας από συγκεκριμένα ιστορικά ερεθίσματα, ο Ποιητής δημιουργεί νέα εμπειρία, στηριγμένη σε υποθετικές περιστάσεις. Από τους πρώτους μελετητές τού έργου τού Καβάφη, παρ’ όλες τις αρχικές του αντιρρήσεις και πολλές φορές πολεμικές, ο Βρισιμιτζάκης είχε εντοπίσει το βιωματικό στοιχείο στις συνθέσεις του Αλεξανδρινού σημειώνοντας:

“Ας μη μας απατούν τα ιστορικά του ποιήματα. Αυτά ο Καβάφης τα μεταχειρίζεται, όπως μας παρουσιάζει τον εαυτό του, ή όπως κλείνει μέσα τους μιαν έννοια φιλοσοφική, ή συχνά ακόμη μια λεπτή ειρωνεία με την οποία συνηθίζει να αποκαλύπτει ανθρώπινες αδυναμίες ή πανουργίες” (Βρισιμιτζάκης 1975: 9).

Από κείνη την εποχή μέχρι τη σημερινή, της σύγχρονης γενιάς των καβαφιστών, με τους οποίους η έρευνα γίνεται περισσότερο συστηματική, το φαινόμενο πιστοποιείται με όρους αποδεικτικούς. Αναφέρουμε το παράδειγμα της φιλολογικής αναζήτησης του

Πιερή, που “ανακαλύπτει” την αλληλουχία των ιστορικών γεγονότων και ποιητικής γραφής του Καβάφη για τη χρονική περίοδο 1911-1923 (Πιερός 1979: 247-249). Στον πίνακα που κατάρτισε ο Πιερός, πιστοποιείται καθαρά η ιστορική ατμόσφαιρα, που ζωντανεύει ο Καβάφης τους ήρωές του και που πηγαίνει εφαρμοστά στην ανήσυχη ηλεκτρισμένη εποχή της δεκαετίας του 1910. Πηγή του έργου του είναι τα εμπειρικά βιώματα, που παίρνουν ένα ασυνήθιστο πλάτος:

“από την προσωπική πείρα του ενός στην πείρα του έθνους, στη διανοητική εμπειρία που η εποχή υπαγορεύει στην ανθρωπότητα ολόκληρη. Γεγονός της προσωπικής εμπειρίας του ποιητή γίνεται η ίδια η ιστορία”(Πλίνσκαγια 1983: 197).

3. Η καβαφική ποιητική

Ο Καβάφης είναι ο ποιητής, που δεν ακολούθησε την εσωτερική πραγματικότητα της Παράδοσης. Ο Καβάφης δεν κάνει καθόλου “φιλολογία”. Είναι σα να μην edιάβασε ποτέ του ποιήματα, σα να μη διάβασε ποτέ του πώς γράφουν ποιήματα, πώς έγραψαν οι άλλοι στα ίδια θέματα πριν απ’ αυτόν. Τη συγκίνησή του την ξοδεύει μονάχα στα Δημοτικά Τραγούδια και ιδιαίτερα στα μοιρολόγια:

“Στην συγκίνησή των αφήνομαι, κ’ η υπερβολή του θρήνου των είναι έτσι όπως την ζητεί η ψυχή μου· στον θάνατον εμπρός τέτοιον καιμό θέλω” (Σαββίδης 1987: 201).

Κι ίσως εδώ να οφείλεται η σειρά των επιτύμβιων ποιημάτων του για νέους νεκρούς, που αρχίζει να δημοσιεύει απ’ τα 1914. Ο Καβάφης, είναι ο ποιητής του κλειστού χώρου και της κάμαρας. Δεν αναπνέει στην αύρα της φύσης. Δεν κεντά τους στίχους του με λουλούδια, στάχια και “κρούσταλλα” νερά. Κι ενώ ό,τι ήταν σε χρήση στην Ελλάδα, δεν ταίριαζε σε ό,τι τον συγκινούσε, παρακολουθούσε με εξαιρετικό ενδιαφέρον την κοινωνική και φιλολογική ζωή της Δυτικής Ευρώπης. Σοφά θα το παρατηρήσει και θα το σημειώσει αργότερα ο Σεφέρης:

“...ο Καβάφης έχει ασφαλώς αναπνεύσει την ατμόσφαιρα της σύγχρονης ποίησης της Ευρώπης, τέτοια που ήταν ανάμεσα στα 20 και τα 35 του χρόνια” (Σεφέρης 1962: 325).

Έτσι, λοιπόν, κορμποζυγιάζεται “εν μέρει” στο Συμβολισμό κι “εν μέρει” στον Παρνασσισμό. Το εφήμερο της ανθρωπίνης ζωής θ’ αρχίσει να το επεξεργάζεται με το σύμβολο των “Κεριών” για το οποίο έγραφε: *“έχει όψιν ολίγον αλληγορικήν.... δεν πρέπει να θεωρηθεί αλληγορικήν. Είναι ποίημα "vision-iste" (οραματικών)”* (Σαββίδης 1978: 204). Με την “Ιθάκη”, τα “Τείχη”, “Τα Παράθυρα”, το “Περιμένοντας τους Βαρβάρους”, είναι φανερό πως θέλησε να συνθέσει ένα συμβολιστικό ποίημα-κανόνα, με σύμβολο την *Ιθάκη*, ανάλογο με τα: “Η Πόλις”, “Τρώες”, “Θερμοπόλες” και “Η Σατραπεία”. Σε γράμμα του προς τον Αναστασιάδη, μιλώντας για την πρώτη μορφή του “Η Πόλις”, δείχνει να κατέχει τον κανόνα του συμβολιστικού παιχνιδιού. Γράφει στο γράμμα αυτό:

“Υπάρχει μια τάξι ποιημάτων που ο ρόλος των είναι να "υποβάλλουν". Το ποίημά μου υπάγεται σ’ αυτή την κατηγορία. Σ’ έναν καλλιεργημένο αναγνώστη με συμπαθητική διάθεση, που θα στοχασθή λίγο πάνω στο ποίημα, οι σίχοι μου, είμαι βέβαιος, θα υποβάλλουν μιαν εικόνα της βαθειάς κι ατέλειωτης απελπισίας που περιέχουν "αλλά δεν μπορούν ν’ αποκαλύψουν [πλήρως]””. (Λεχωνίτης 1942: 26)

Μιλώντας, γύρω στα 1930, σε έναν άλλο φίλο του για την “*Ιθάκη*” ο Καβάφης θα πει ότι “*το νόημα του ποιήματος τούτου είναι απλούν και σαφές*”. Πώς να μην είναι! Όταν η *Ιθάκη* του πρώτου στίχου στον τελευταίο στίχο πολλαπλασιάζεται και γίνεται *Ιθάκες*, τινάζοντας την υποβολή στον αέρα και το σύμβολο αποδεικνύεται αλληγορία (Σαββίδης 1987: 190). Η “*Ιθάκη*” με τη σειρά της περιείχε τόσα γονιμοποιά στοιχεία ώστε γέννησε το “*Δημητρίου Σωτήρος*” και το “*Εις το επίνειον*”. Στο δεύτερο “εν μέρει”, αυτό του γαλλικού Παρνασσού, αναπνέουν τα δώδεκα περίπου επιτύμβια, που συνθέτει από το 1886 ίσαμε και το 1923. Ακροπατώντας, λοιπόν, στο “*εν μέρει κι εν μέρει*” και στο αξίωμα “*των στοχαστικών προσαρμογών*”, ποτέ δε μένει ικανοποιημένος από το αποτέλεσμα. Πάντα κάτι έχει να διορθώσει, πάντα κάτι να συμπληρώσει, να αναθεωρήσει ή να διαγράψει, πολλές φορές ακόμα κι όταν το ποίημα στέγνωνε απ’ το μελάνι του τυπογραφικού πιεστηρίου. Και σ’ αυτόν τον διαρκή του αγώνα, μπορούσε ν’ αρρωστήσει για δυο αποσιωπητικά, γράφουν οι βιογράφοι του. (Σαρεγιάννης 1994: 33).

Τα περισσότερα καβαφικά ποιήματα, μετά τη θητεία του στα ευρωπαϊκά ρεύματα, θα είναι εσωτερικοί μονόλογοι. Μέσα στο πλήθος ο άνθρωπος Καβάφης δε φωνάζει για ν’ ακουστεί απ’ τους άλλους, αλλά σκύβει ν’ ακούσει την ίδια τη δική του φωνή, που φαίνεται να έχει ξεκινήσει και να έρχεται από πολύ μακριά ή από πολύ βαθιά –καμιά φορά από έναν τάφο.

Από τους πρώτους ο Άγρας επισημαίνει την “*ψυχολογική απόδοση των εννοιών*” και τη “*μουσική εξάτμιση του ανθρώπινου οργανισμού, που ανεβαίνει ως τον εγκέφαλο και τον περιχύνει*” (Άγρας 1980: 97 και 99). Έτσι, ο ποιητής Καβάφης αναδειχτηκε πριν απ’ όλα και μετά απ’ όλα ο ποιητής του *ενικού* της ανθρώπινης φύσης, της τραγικής μοίρας του ανθρώπου. Το μάτι του “*Εγώ μέσα στο Παν*”, όπως έγραφε ο Γιώργος Βρисиμιτζάκης ή, αλλιώς, η έκφραση του κοσμικού άλγους. Ο Καβάφης, δεν προσπαθεί ν’ αλλάξει τον κόσμο αλλά να ρίξει φως στη ματιά μας, για να ιδούμε με άλλο μάτι αυτόν τον κόσμο. Στην ποίηση του Καβάφη η ανθρώπινη Προσωπικότητα επαναπροσδιορίζει τη συμπεριφορά της στο τρικύμισμα της ιστορίας και γυρεύει τον πόρο της κατανόησης του Είναι της, παλεύοντας τον αντιθετικό πόλο του Μηδενός της.

Ακριβώς, όπως μας την παρέδωσε ο Πλάτων: ως *Μελέτη θανάτου* (Φαίδων 67e και 81a). Ή, όπως έλεγε ο Freud: “*Αν θέλεις να υποφέρεις στη ζωή σου, προετοιμάσου για το θάνατο*”. (Ποταμιάνος: 86). Ο δημιουργός, ηδονικός από τη φύση του, διδακτικός από την πείρα του, δραματικός από συνθήκες, αμφίσημος από διάθεση, διαλέγεται με θέσεις και άρσεις, με λόγια και έργα, με τα φαινόμενα και την ουσία, την επιθυμία και την πραγματικότητα, την αλήθεια και το ψέμα, το παρελθόν και το παρόν, τα έργα της μέρας και τις υποψίες της νύχτας. Ένα κράμα. Ο κόσμος του, σκιές ασήμαντες στα ριζά των τόπων και των γεγονότων, που για λίγο ανασαίνουν σε λίγες γραμμές της ιστορίας κι ύστερα χάνονται και ξεχνιούνται. Ο κόσμος του, ο γνώριμος κόσμος του καφενείου με γέρους να ξαπλώνουν τα αρθριτικά τους μέλη στον παρηγορητικό ήλιο (Άγρας 1980: 36). Ο κόσμος του, ο κόσμος των άλκιμων, νέων σωμάτων που σήπονται στα σήματα και τ’ αθανατίζει μ’ ένα κεφαλαίο “Τ”, “*ως σύμβολον αισθήματος*”. Εν τούτοις, ετούτες οι σκιές δεν είναι καθόλου σχηματικές και μονοσήμαντες κι αφηρημένες. Γίνονται εικόνες ζωντανές, που αισθάνονται σαν όλα τα ζωντανά όντα, σαλεύουν κι αλληλοσυγκρούονται. Και προπαντός τούτο. Έχουν πάθη.

“*Αλησμόνητη είναι η ωμότητα, με την οποία μιλεί για το ανεπανόρθωτο, για την πρακτική (όχι την ηθική) μεταμέλεια απέναντι στα σφάλματα της καθημερινής ζωής, για τον θάνατο, προ πάντων για το γήρας*” (Άγρας 1980: 101).

Το σκηνικό του, σκηνικό θριαμβευτικής τραγωδίας, συντίθεται από κουρέλια και μπογιατισμένες μάσκες, βιασμένα χαμόγελα και μορφασμούς αυταπάτης. Το μόνιμο γνώρισμα της ποίησής του είναι

“*η απάτη, είναι ο εμπαιγμός· και το πανόραμα που μορφώνουν τα ποιήματά του είναι ένας κόσμος απατημένων και απατεώνων [...] το έργο του παρουσιάζει ένα δίχτυ από φενακισμούς, παγίδες, τεχνάσματα φόβου, υποψίες, κακούς υπολογισμούς, λαθεμένες προσδοκίες, μάταιες προσπάθειες. Οι θεοί εμπαιίζουν, οι άνθρωποι εμπαιζούν και είναι παιχνίδια στα χέρια των θεών, του καιρού και της τύχης*” (Σεφέρης 1962: 353).

Μοτίβα γεμάτα κολακείες και ψέματα, επιβουλές και προδοσίες, συνωμοσίες, λυσσασμένες φιλοδοξίες και ηθική σήψη. Ως μοναχικός και σοφός άνθρωπος με “*πλήθος κουβέντες στοιβαγμένες μέσα του*”, που ενώ “*πράγματα πολλά έξω να κάμει είχε*” – “*κι αυτός μες στην βουλή, κι αυτός στην αγορά*” – αφέθηκε ν’ ενέδωσέ” να τον κλείσουν “*από τον κόσμο έξω*” κάθεται και ρεμβάζει, γκρινιάζει, υπομειδιά, ειρωνεύεται:

“Το ξέρω που για να επιτύχει κανείς στην ζωή, και για να εμπνέει σεβασμό χρειάζεται σοβαρότης. Και όμως με είναι δύσκολο να είμαι σοβαρός, και δεν εκτιμώ την σοβαρότητα. [...] Άλλως με αρέσουν τα χωρατά, η αστειότητα, η ειρωνεία ή με ευφυή λόγια, το χαμπακάρισμα (*humbugging*). Αλλά δεν κάνει. Δυσκολεύει τες δουλειές. Διότι ως επί το πλείστον έχεις να κάνεις με ζευζέκηδες και αμαθείς. Αυτοί δε είναι πάντοτε σοβαροί. Γι’ αυτό κ’ εγώ καταγίνομαι στους πολλούς να παρουσιάζω σοβαρήν όψη. Ηύρα πως [φοβερά] μεγάλως με διευκολύνει τες υποθέσεις μου. Εσωτερικώς γελώ και αστειεύομαι πολύ”

έγραφε στις 26.10.1908 (Σαββίδης 1987: 120). Έγκλειστος “στο μονήρες σπίτι του”, γράφει για το χρονικό της έκπτωσής του –και της βαθμιαίας αποδέσμευσής του από την τυραννία του άμεσου χρόνου και χώρου, με τη βοήθεια της “φαντασίας και του λόγου”, που του έδωσαν το κλειδί του απεριόριστου ιστορικού χώρου, όπου όλα είναι “τελειωμένα”.

Έτσι, είναι ελεύθερος να στήνει κάθε τόσο το αυτί στη βοή είτε της “αγαπημένης του πολιτείας” είτε της Ιστορίας, στα περασμένα και στα “προσερχόμενα”. Κάποτε μονολογεί φωναχτά, κάποτε ψιθυρίζει στον εαυτό του, κάποτε υποδύεται ένα άλλο πρόσωπο ή γίνεται, κατά τον Γρυπάρη, νεκρομάντης (Σεφέρης 1962: 377). Και ο ιστορισμός του, ο ρεμβασμός του στο παρελθόν, δεν είναι παρὰ ένα σοφά επινοημένο σχέδιο για να υποβάλλει παραλληλισμούς κι αναλογίες εποχών και κόσμων. Αφού προσπερνά γρήγορα τον κόσμο της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και του ένδοξου Βυζαντινισμού, βρίσκει τον κόσμο του στην ελληνιστική εποχή.

Σε ερώτηση του Πολίτη, “ποιοι είναι οι λόγοι οίτινες τον έλκουν προς την ελληνιστικήν εποχήν”, ο Καβάφης μεταξύ άλλων απαντά:

“Εν περιλήψει, ό,τι χαρακτηρίζει την εποχήν ταύτην, τούτο είναι προ πάντων η έλλειψις πατρίδος ιδιαιτέρας και εθνικισμού στενού, η έλλειψις παραδόσεως δεσμευτικής, η ευκολία των συγκοινωνιών και τέλος η ελευθερία των ηθών και ηθική των φύλων παρόμοια προς τα του 19ου και του 20ού αιώνας” (Πολίτης 1930: 451).

Στο Σαρεγιάννη εμπιστεύεται ότι την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή την έχει κάνει δική του. Εκεί μέσα, λέει, αισθάνονταν ελεύθερος (Σαρεγιάννης 1994: 35). Η “ανακάλυψη” από τον Καβάφη του “ελληνιστικού κόσμου” μετά τα 1910 δεν ήταν τυχαία. Ήταν αναπόφευκτη. Έτσι,

“μιλώντας με σύμβολα, πίσω από τα προσώπεια [την *persona* του Jung], των αποτυχημένων των κουρασμένων και των νικημένων ηρώων του, ιστορικών ή φανταστικών, ελευθερώνει την κλίση του να κριτικάρει

τη συγκαιρινή του πραγματικότητα, δίχως να θίξει τα θεμέλια του κόσμου του, δίχως να κόψει τις γέφυρες με την τάξη του”(Τσίρκας 1971: 444)

δημιουργεί το Ποίημά του, όπου Έ ν α ς εγγενής ψίθυρος μετατρέπεται σ' Έ ν α πολυφωνικό χορικό κι έ ν α ποιητικό νεφέλωμα δημιουργεί τους ποιητικούς αστέρες του. Μ' αυτήν την έννοια, που ο Έλιοτ (Selected Essays) έγραψε για τον Σαίξπηρ, ότι “το σύνολο του έργου του είναι έ ν α ποίημα” (Σαββίδης 1966: 199) κι όπως είπε ο Σεφέρης για τον Καβάφη

“από το 1910 κι ύστερα, το καθαφικό έργο πρέπει να διαβάζεται και να κρίνεται όχι σαν μια σειρά από χωριστά ποιήματα, αλλά σαν ένα και μόνο ποίημα εν προόδω –ένα «work in progress» όπως θα 'λεγε ο James Joyce, που τερματίζει ο θάνατος”(Σεφέρης 1962: 328).

Το ίδιο θα πει κι ο Σαββίδης:

“όλο το Καβαφικό έργο μπορεί να παρομοιαστεί με ένα μονόπετρο –πες, μπριλλάντι– δουλεμένο επί σαράντα χρόνια, ώσπου να αποκτήσει 154 όψεις ή έδρες” (Σαββίδης 1993: 28).

Το ίδιο θα διαπιστώσουν και θα επαναλάβουν οι τρεις γενιές καθαφιστών, όπως τις ορίζει ο Σαββίδης, που πέρασαν απ' το 1918 ίσαμε σήμερα. (Σαββίδης 1985: 231).

Ο ίδιος ο Καβάφης, μας εξηγεί τις περιοχές της εργασίας του: “Το έργο τού γνησίου ποιητή είναι ένα σύνολο οργανικά ενιαίο και ασύλληπτα πολύπλοκο”, λέει. (Τσίρκας 1982: 187). Και σε σημειωμά του της 7^{ης} Ιουλίου του 1905 γράφει:

“Σαν τον καλό ράπτη που κάμνει μια φορεσιά που πάει λαμπρά σ' έναν άνθρωπο (ίσως σε δύο)· κ' ένα επανωφόρι που μπορεί να πάει σε δυο-τρεις –έτσι κ' εγώ, τα ποιήματά μου μπορούν να εφαρμοστούν, to fit, σ' ένα κάζο (ίσως σε δύο, τρία). Αν δεν έχουν τα ποιήματά μου γενική εφαρμογή, έχουν μερική. Αυτό δεν είναι λίγο. Έχουν ηγγηγημένη την αλήθειά των έτσι.” (Σαββίδης 1985: 226).

4. Καβαφικές Κατηγοριοποιήσεις

Η κατηγοριοποίηση, η κάθε κατηγοριοποίηση, είναι ζήτημα της Διαλεκτικής. Γιατί έτσι ο ανθρώπινος νους σχηματοποιεί και κατανοεί: *“Το κατά γένη διαιρείσθαι και μήτε ταυτόν είδος έτερον ηγήσασθαι μήτε έτερον όν ταυτόν μων ου της διαλεκτικής φήσομεν επιστήμης είναι”*, (Πλάτων, Σοφιστής 253 c).

Η κατηγοριοποίηση, όμως, στην ποίηση, που κύριο γνώρισμά της είναι η πολυσημία, αποτελεί μια πράξη αυθαιρεσίας, όσο κι αν ο δημιουργός της μας έχει δώσει κατευθυντήριες γραμμές ανάγνωσης. Ακριβώς γιατί το ποίημα με την έξοδό του από το ποιητικό εργαστήριο, διηθίζεται μέσα από τα προσωπικά φίλτρα του κάθε αναγνώστη. Ποιητικά έργα που άντεξαν στις εποχές, έδωσαν κάθε φορά και διαφορετικά σημαινόμενα και κάθε εποχή βρήκε μέσα σ’ αυτά την εικόνα του εαυτού της.

Ένα τέτοιο έργο, όπως θεωρούμε ότι είναι το έργο του Καβάφη, από την ώρα που πρωτοδημοσιεύτηκε μέχρι και σήμερα έχει με ποικίλους τρόπους αντιμετωπιστεί και ερμηνευτεί πολλές φορές διαμετρικά αντίθετους (Τσίρκας vs Μαλάνος). Ο ίδιος (;) ο Καβάφης απαντώντας στις επικρίσεις του Μαλάνου σχηματοποιεί τις περιοχές της τέχνης του. Στην *Αλεξανδρινή Τέχνη* του Μαΐου του 1927, (σσ. 39-40) γράφει:

“Ο Καβάφης δεν επαναλαμβάνεται ποτέ. Ιδού, απλά, το σχεδιάγραμμα που βγαίνει ίσαμε τώρα από το έργο του. Έχει τρεις περιοχές –την φιλοσοφική (ή της σκέψης), την ιστορική, και την ηδονική (ή αισθησιακή).

Είτε, επειδή ο ίδιος ο Καβάφης μάς παρέδωσε αυτή την “οδηγία ανάγνωσης”, είτε επειδή είναι τέτοια η φύση του έργου του, οι μελετητές δεν απέφυγαν τον πειρασμό των κατηγοριοποιήσεων. Περιπατώντας γρήγορα τον εκτεταμένο αυτό χώρο, θα σταθούμε σε ορισμένες (επιλεγμένες) κατηγοριοποιήσεις για να αποτυπώσουμε την παραπάνω διαπίστωση, η οποία θεωρούμε ότι συμβάλλει στην παρούσα εργασία στο πλαίσιο της Συμβουλευτικής.

Από τις πρώτες στάθηκε η πρόθεση του Άγρα για τη διαίρεση του ποιητικού σώματος του Καβάφη, όπως διαπιστώνουμε από τη μεταξύ τους αλληλογραφία. Η

κατηγοριοποίηση του Άγρα, βασίστηκε στην “ψυχολογική απόδοση των εννοιών” (Καβαφική Ποιητική, σ. 19).

Ο Σαρεγιάννης κατηγορεί τα ποιήματα με βασικό κριτήριο το *δραματικό στοιχείο* της ποιητικής του Καβάφη. Αντικρίζει στην Καβαφική ποιητική ύλη με το μάτι του θετικού επιστήμονα –ιδιότητα που κατείχε από την επαγγελματική του σταδιοδρομία (φυτοπαθολόγος)– και ανιχνεύει τις μαθηματικές σχέσεις (σχέσεις της *Λογικής* δηλαδή), που διέπουν τα έργα της υψηλής τέχνης και κυρίως της ποίησης, σημειώνοντας ότι:

“Η δυνατότητα της μαθηματικής αναπαράστασης του δραματολογίου του Καβάφη μάς δείχνει, ότι ο ποιητής αυτός όχι μονάχα αισθανότανε με ευαισθησία τον δραματικού στοιχείου με αντιθέσεις, αλλά και λογικά σε μαθηματικός” (Σαρεγιάννης 1994: 77).

Ο Βρисиμιτζάκης εντάσσει στα *παραινετικά* τα “εις εαυτόν” ποιήματα, ενώ στα φιλοσοφικά, εκείνα, που περιγράφουν όλο το δράμα της ζωής. Σε ιδιαίτερη μελέτη του “*Κύκλοι της Κολάσεως του Δάντη στην Ποίηση του Καβάφη*”, εξετάζει την ποίηση του Καβάφη από *ψυχολογική άποψη* και εξετάζει τη σειρά ποιημάτων των *άβουλων* και των *λάγων* (Βρисиμιτζάκης 1975: 15 & 43).

Ο Σεγκόπουλος, κληρονόμος του Ποιητή, στα άρθρα του “*Τινά από τα ποιήματα του Καβάφη*”, έχει σημειώσει την “περιοχή” στην οποία ανήκει το κάθε ποίημα που εξετάζει. Οι “περιοχές” που σημειώνει ο Σεγκόπουλος είναι οι: “ιστορική”, “ηδονική”, “τεχνική”, “σκέψης”, “αισθητική”, “εντυπώσεων” (Μαλάνος 1978: 97).

Ο συμπάροικος του ποιητή, Τίμος Μαλάνος, στο έργο του “*Ο Ποιητής Κ.Π. Καβάφης*”, υπό το πρίσμα της ψυχαναλυτικής του οπτικής (αυτό της αναπλήρωσης της ηδονής), χωρίζει σε τρεις κύκλους την ποιητική παραγωγή του Καβάφη. Οι τρεις χαρακτηριστικές φάσεις, γράφει, εκδηλώσεως του ερωτικού ενστίκτου στην ποίησή του είναι: α) η συμβολική ή της απόλυτης ατολμίας, β) της έμμεσης παρουσιάσεώς του με τη βοήθεια βιβλιακών μέσων και γ) η ψευτοαντικειμενική.

Στο Β' μέρος της μελέτης του για τον Καβάφη ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, που εξετάζει *Τα Κείμενα* του ποιητή, ξεινά με την ιδέα του Σαρεγιάννη για το Μέσα και το Έξω της καβαφικής ποίησης, και την αναπτύσσει κάτω από τον τίτλο “*Ο Καβάφης,*

Ποιητής του κλειστού χώρου”, ιδέα που θα προεκταθεί μέχρι της μελέτες του σύγχρονου μας Μ. Πιερέ. Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος ονομάζει τον Καβάφη έναν από τους “τυπικότερους εκπροσώπους του κλειστού χώρου”. Με ψυχαναλυτικούς μίτους μπαίνει στην “ηδονική περιοχή” του καβαφικού έργου, εργαλείο που χρησιμοποιεί και όταν αναφέρεται στην καταστροφική διάθεση που κομίζουν τα ποιήματα του αισθήματος της αποτυχίας. (“Διακοπή”, “Θερμοπύλες”, “Τρώες”, “Τελειωμένα” κ.λ.π.). (Παναγιωτόπουλος 1989: 89).

Ο Παπανούτσος, στη μελέτη του “Ο διδακτικός Καβάφης” διακρίνει τις παρακάτω κατηγορίες: Πρώτη την κατηγορία των ποιημάτων τα οποία περιέχουν *παραινέσεις προς του ομότεχνους*, έχει συμπεριλάβει και σχολιάζει τα ποιήματα: “Το Πρώτο σκαλί”, “Νέοι της Σιδώνας (400 μ.Χ.)”, “Πολύ Σπανίως”, “Μελαγχολία του Ιάσωνος Κλεάνδρου ποιητού εν Κομμαγηνή· 595 μ.Χ.”, “Εκόμισα εις την Τέχνην” και λοιπά ποιήματα, που έχουν για θέμα τους την ποιητική τέχνη. Σε μια δεύτερη κατηγορία με τον τίτλο “*Ηθικά*” εντάσσει όσα οι μέχρις αυτόν κριτικοί (Μαλάνος, Βρισιμιτζάκης, Παναγιωτόπουλος) εξέτασαν ως φιλοσοφικά. Τη δεύτερη αυτή κατηγορία τη χωρίζει σε ομάδες. Στην πρώτη ομάδα συμπεριλαμβάνει τα ποιήματα τα οποία έχουν για κυρίαρχο θέμα τους τον εγκλεισμό, και τη δέσμευση, τον περιορισμό δηλαδή της ανθρωπίνης ύπαρξης και αναφέρει τα “Τείχη”, “Τα Παράθυρα”, τους “Τρώες”, το “Η Πόλις” και το “Περιμένοντας τους βαρβάρους”. Στη δεύτερη ομάδα αφηγηματικού ή “ιστορικού” τύπου ποιημάτων εντάσσει το “Δέησις”, το “Διακοπή”, “Τα λόγια του Αχιλλέως”, όπου περιγράφεται η έμμονη σκέψη του Καβάφη για τα ανελέητα χτυπήματα στην ανθρωπινή μοίρα. Στην τρίτη ομάδα των *Ηθικών*, με κέντρο το ποίημα “Θερμοπύλες” και αρχή το ποίημα “*Ιθάκη*” εντοπίζει τον ελληνικό πεσιμισμό, “*τραγικό και ηρωικό μαζί?*” όπως τον έβλεπε ο Νίτσε. Σ’ αυτήν την ομάδα συμπεριλαμβάνει και σχολιάζει τα ποιήματα “*Υπέρ της Αχαιϊκής Συμπολιτείας Πολεμήσαντες*”, το “*Che feceil gran rifiuto*”, ως ποιήματα του “χρέους” κι απ’ την άλλη τα αρνητικά παραδείγματα των “*Σατραπεία*”, το “*Ας Φρόντιζαν*” αλλά και το “*Από την Σχολήν του περιωνύμου Φιλοσόφου*” και το “*Ομνύει*”. Στην τέταρτη ομάδα των *Ηθικών* έχει συμπεριλάβει τα ποιήματα που μπορούν να

στεγαστούν, όπως γράφει, κάτω από την καβαφική φράση: “Κατανόησι της ματαιότητας των μεγαλείων” και αναφέρονται τα ποιήματα: “Απολείπειν ο θεός Αντώνιον”, “Ο Βασιλεύς Δημήτριος”, “Μανουήλ Κορνηνός”, “Άγε, ω Βασιλεύ Λακεδαιμονίων”, “Από υαλί χρωματιστό”, και “Η δυσαρέσκεια του Σελευκίδου”. Η πέμπτη ομάδα των *Ηθικών* “απαρτίζεται από τα ποιήματα που περιστρέφονται γύρω από την έννοια της ύβρεως” ή της άμετρης αυτοπεποίθησης . Ως χαρακτηριστικά ποιήματα εδώ αναφέρονται τα: “Μάρτια Είδοι” και “Εν πορεία προς την Σινώπην” (Παπανούτσος 1989: 119-232).

Ο Περίδης εστιάζοντας την κριτική του στη θεώρηση του κοινωνικού χώρου των ποιημάτων του Καβάφη έχει παρομοιάσει το ποιητικό σώμα του Αλεξανδρινού ως σφαίρα, που περιστρέφεται και δείχνει κάθε τόσο στον παρατηρητή τις ίδιες όψεις. Τα ποιήματα αυτά της κοινωνικής θεματογραφίας τα χωρίζει στις πιο κάτω κατηγορίες: α) Θέματα που προβάλλουν τον κοινωνικό άνθρωπο, το συμβατικό πρόσωπό του, μέσα σε κοινωνίες που διαλύθηκαν ή σε μεγάλες ιστορικές στιγμές ή σε κρίσιμα ατομικά ή κοινωνικά σταυροδρόμια και β) στο κινούμενο πλαίσιο της Ιστορίας τα ιστορικά θέματα, που είναι συνδεδεμένα με ψυχοπαθολογικές περιπτώσεις και στα οποία η ιστορική περιπέτεια συνταιριάζεται με την τέχνη, τον έρωτα, την ελευθερία. Αναφέρει τους διάφορους συνδυασμούς στη συμπλοκή αυτών των στοιχείων και τονίζει ότι σε πολλές περιπτώσεις το ιστορικό θέμα είναι το περίβλημα, που κάτω απ’ αυτό κρύβονται οι κοινωνικές, και αντι-ορθόδοξες πεποιθήσεις του ποιητή. Στους τελευταίους κύκλους της ποιητικής δουλειάς του Καβάφη ο Πετρίδης διακρίνει τρία σύμβολα (*τρεις συγκαλυμμένες αντιδράσεις*), όπως τις ονομάζει, βγαλμένα από τον ψυχικό του διχασμό και είναι: α) η ελευθερία η οποία συγκεντρώνεται στα αντιορθόδοξα και αντικληρικά του ενδιαφέροντα, με τα σχόλιά του πάνω στις ιστορικές αντιθέσεις Ιουλιανού και Χριστιανών, β) το ηδονιστικό στοιχείο το οποίο αντικαθιστά το ανεκπλήρωτο βίωμα και γ) την τέχνη, το αισθητικά ωραίο, το οποίο χαρακτηρίζει πνευματικό καταφύγιο από τη δράση.

Ο Σαββίδης σε ξεχωριστή μελέτη του με τίτλο “*Βασικά Θέματα της Ποίησης του Καβάφη*”, έχει συγκροτήσει τρεις ενότητες ποιημάτων: Στην πρώτη ενότητα με τίτλο

“Φύση και Τέχνη” εξετάζει τα ποιήματα “Θάλασσα του Πρωιού”, “Στο πλημτικό Χωριό”, “Του Πλοίου”, “Ο Ιωάννης Καντακουζηνός Υπερισχύει”, “Του Μαγαζιού”, “Η Μάχη της Μαγνησίας” κλπ. Στη δεύτερη ενότητα με τίτλο “Έρωτας και Θάνατος” εξετάζει τα ποιήματα: “Εν πόλει της Οσροηνής”, “Μακρυά”, “Γκρίζα”, “Καισαρίων”, “Σ’ ένα βιβλίο παληό” κλπ, και στην τρίτη ενότητα με τίτλο “Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον” εξετάζει τα ποιήματα “Μάρτιαι Ειδού”, “Τελειωμένα”, “Τα άλογα του Αχιλλέως”, “Πολύ Σπανίως”, “Ο Ήλιος του Απογεύματος” κλπ. (Σαββίδης 1985: 59-89).

Για την Σ. Ιλίνσκαγια τα καβαφικά ποιήματα συγκροτούν θεματικούς κύκλους και δημιουργούν μια μυθιστορηματική εποποιία (Ιλίνσκαγια 1983: 177-178).

Τέλος, ειδικότερες μονογραφίες από πολλούς μελετητές του καβαφικού έργου έχουν για αντικείμενό τους ειδικότερα θέματα, όπως λ.χ. Το ενδυματολογικό θέμα, όπως επίσης το θέμα της Μатаιότητας της Προόδου, το θέμα της Παράδοσης και του Νεοτερισμού, του Πλούτου και της Πενίας κλπ. (Σαββίδης 1985: 214).

Από τις παραπάνω κατηγοριοποιήσεις προκύπτει ότι και οι κριτικοί προσεγγίζουν την καβαφική παραγωγή με ψυχολογικούς όρους: “ψυχολογική απόδοση των εννοιών” (Αγρας), *δραματικό στοιχείο* (Σαρεγιάννης), *παραινετικά και ψυχολογικά άβουλοι και λάγνοι* (Βρισιμιτζάκης), *ερωτικό ένστικτο* (Μαλάνος), *ψυχαναλυτικοί μίτοι* (Παναγιωτόπουλος), *Ηθική και ύβρις* (Παπανούτσος), *ψυχοπαθολογικές περιπτώσεις και κοινωνικός χώρος* (Υπερεγώ) Πετρίδης, “Έρωτας και Θάνατος” (Σαββίδης).

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

1. Ο χωρόχρονος της Συμβουλευτικής.

Επιστήμη στην ελληνική σημαίνει την εξοικείωση με συγκεκριμένο γνωστικό αντικείμενο. Ήδη από τον Πλάτωνα προέκυψαν οι σημασίες των κλάδων *γνώσεως* σε αντιδιαστολή με τις λέξεις *εμπειρία* και *τέχνη*. Από το 1878 συγκροτήθηκε ειδική επιστήμη (*Επιστημολογία*), η οποία έχει ως αντικείμενο έρευνας και μελέτης της την ίδια την Επιστήμη, δηλ. τον ακριβή καθορισμό των ερευνητικών πεδίων και των μεθοδολογικών εργαλείων (Λεξικό Μπαμπινιώτη). Η *Συμβουλευτική* ως Επιστήμη εισάγεται στο χώρο της Επιστημολογίας –δηλ. ως ιδιαίτερο ερευνητικό πεδίο και μεθοδολογία– την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα στις Η.Π.Α., ως κίνηση για την *καθιέρωση της καθοδήγησης ή προσανατολισμού* (guidance). Η κίνηση αυτή συμπίπτει χρονικά και με την αναχώρηση του Καβάφη για το θρυλικό μονήρες σπίτι της κακόφημης οδού Lepsius. Κι όπως η καβαφική αναχώρηση δεν ήταν τυχαία (βλ. Η Καβαφική Ποιητική σ. 21), τυχαία δεν ήταν και η ανάδυση της *Συμβουλευτικής* από τον ευρύτερο χώρο της Ψυχολογίας. Κοινό τόπο αποτέλεσαν οι κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες και κυρίως η εργασία. “Ο πολιτισμός δομήθηκε κυρίως γύρω από την έννοια της εργασίας”, λέει ο Rifkin (Rifkin 1996: 57). Παράλληλο, με το σφιχτό πιάσιμο της πραγματικότητας, και το ρεαλισμό της εποχής, που έλεγε ο Τσίρκας. Κι όπως στην Αλεξάνδρεια της ακμής *εζούσαν με γλύκα μια ζωή διπλασιασμένη την αλλαγή των καιρών* όπως έλεγε ο Βρισιμιτζάκης (Βρισιμιτζάκης, 1975: 5), το ίδιο συνέβαινε, έστω και με διαφορετικούς όρους και διαφορετικούς ρυθμούς στην αντίπερα ακτή του Ατλαντικού. Η ταχύτητα αύξησης των γνώσεων της εποχής εκείνης και η εξέλιξη της τότε τεχνολογίας υπήρξε τόσο μεγάλη, ώστε με γρήγορους ρυθμούς, ένα μεγάλο ποσοστό γνώσεων που αφορούσε στη γεωργική παραγωγή να παλαιώνει, να χάνει σταδιακά την πρακτική του αξία και να αχρηστεύεται κι ένα άλλο πεδίο ανεξερευνήτων οριζόντων, αυτό της βιομηχανίας, να ανατέλλει. Όπως συμβαίνει και στις μέρες μας με την εμφάνιση της ψηφιακής τεχνολογίας και τη *μεταβιομηχανική εποχή* ή *μεταβιομηχανική κοινωνία* και *κοινωνία της γνώσης* (Δερτούζος 1998, Παυλίδης 2007). Σε κάθε τέτοια

αλλαγή η ανθρωπότητα οδηγείται σε ένα πολύ μεγάλο άλμα από το οποίο προκύπτουν βαθιές κοινωνικές ανακατατάξεις, ενώ ήδη δημιουργούνται αλλαγές σε οικονομικό, πολιτικό, κοινωνικό αλλά και εκπαιδευτικό επίπεδο (Goleman 1999, Κασσωτάκης 2002, Κρίβας 2002). Κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αι. δημιουργήθηκαν στις Η.Π.Α. τα μεγάλα βιομηχανικά κέντρα και μαζί μ' αυτά οι ανάγκες για εργατικά χέρια. Αγρότες, μειονότητες, μετανάστες σπεύδουν να καλύψουν τις ανάγκες της λειτουργίας των μηχανών. Μόνο, που η κάλυψη των αναγκών προϋποθέτει την εξειδίκευση για το χειρισμό τους. Για τη λύση των προβλημάτων αυτών δημιουργούνται προγράμματα με σκοπό “τον κατάλληλο άνθρωπο για την κατάλληλη θέση”. Πρώτος ο Jecie B. Davis, εφαρμόζει ένα πρόγραμμα καθοδήγησης και προσανατολισμού σε ένα σχολείο της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και ο κοινωνικός λειτουργός Frank Parsons σχεδιάζει ένα μοντέλο που περιλαμβάνει τη διάγνωση, την πληροφόρηση και την τοποθέτηση σε θέσεις εργασίας. Οι σπερματικές αυτές κινήσεις γέννησαν την ιδέα για την εισαγωγή της ψυχομετρίας σε θέματα επαγγελματικής απασχόλησης. Στο Πανεπιστήμιο της Minnesota, ο E. G. Williamson χρησιμοποίησε τις προόδους της ψυχομετρίας για να θεμελιώσει μια προσέγγιση στη *Συμβουλευτική*, σε θέματα επαγγελματικής απασχόλησης, η οποία έγινε γνωστή ως “Θεωρία των Χαρακτηριστικών και των Παράγοντων” (Trait and factor Theory in Counseling). Οι ρίζες της επίδρασης της *Συμβουλευτικής* μπορούν να βρεθούν στην κίνηση για την ψυχική υγιεινή, στην ψυχολογία των πνευματικών δυνάμεων που αναπτύχθηκε στη Γαλλία και στη Γερμανία, στον Freud και την ψυχανάλυση, και στην κίνηση για τη μελέτη του παιδιού. (Wampold 1989: 4464). Με το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου παρατηρήθηκε ότι τους απόμαχους του πολέμου διακατείχε ισχυρό άγχος, χωρίς αυτό να οφείλεται σε βαθύτερα ψυχολογικά αίτια. Έτσι, η Διεύθυνση Απομάχων (Veteran's Administration) των Η.Π.Α., προκειμένου να βοηθήσει τους απόμαχους σε θέματα προσωπικής προσαρμογής και επαγγελματικής απασχόλησης, διέκρινε ότι η *Συμβουλευτική* πρόσφερε το καταλληλότερο έδαφος για τη βελτίωση των συνθηκών με την παρουσία συμβουλευτικών ψυχολόγων. Είναι το βήμα, που πέρα από την “επαγγελματική

απασχόληση”, η *Συμβουλευτική* απλώνεται και στην “προσωπική προσαρμογή”, που σημαίνει την επέκτασή της προοδευτικά σε κάθε είδος “προσαρμογή”. Την *ποικίλη δράσι των στοχαστικών προσαρμογών*, που γράφει ο Καβάφης (“Στα 200 π.Χ.”). Και καθώς η προσωπική ελευθερία και αυτονομία (ελευθερία η οποία απασχολούσε τον Καβάφη –η περιορισμένη της Αλεξάνδρειας της εποχής του και η απειριόριστη της ελληνιστικής εποχής– *Καβαφικός Χωρόχρονος* σ. 14 / *Καβαφική Ποιητική* σ. 21) εξελίσσεται σ’ έναν κύριο παράγοντα της αμερικάνικης ζωής, η κατευθυντήρια προσέγγιση της θεωρίας των χαρακτηριστικών και παραγόντων (Trait and factor Theory), παραχώρησε τη θέση της στην πελατο–κεντρική προσέγγιση (client-centered approach) του Carl Rogers. Μέρη, τομείς ή κλάδοι της Ψυχολογίας, όπως η εξελικτική ή αναπτυξιακή ψυχολογία, η ψυχολογία του εαυτού (self-concept) και η ψυχολογία της μάθησης ενσωματώνονται με τον καιρό (δεκαετία του 1950) στη *Συμβουλευτική Ψυχολογία*. Στη δεκαετία του 1950, με την ανάπτυξη της τεχνολογίας η *Συμβουλευτική* εισάγεται και στα σχολεία των Η.Π.Α. (1958), με θεωρητικό υπόβαθρο τις ιδέες του Donald Super για την επιλογή του επαγγέλματος και τη σταδιοδρομία (cogent career / vocational choice theories), ιδέες, που ισχύουν εν πολλοίς μέχρι σήμερα.

Σήμερα, συχνά στο καθημερινό μας λεξιλόγιο ακούγονται οι λέξεις “συμβουλή, σύμβουλος, συμβουλευώ, συμβουλευόμαι κτλ.”, οι οποίες, όμως, καμιά σχέση δεν έχουν με τη *Συμβουλευτική*, επειδή ακριβώς η *Συμβουλευτική* σε καμιά περίπτωση δεν ταυτίζεται με την έννοια της “συμβουλής”. Όπως, και όποιος συμβουλεύει κάποιον, σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι μπορεί να εξασκήσει *Συμβουλευτική*. Έτσι, ο όρος *Συμβουλευτική* υποδηλώνει την έννοια του *συν-βουλεύομαι*, δηλαδή του συνεξετάζω με κάποιον το πρόβλημά του και τον διευκολύνω να αναζητήσει τη λύση του. Με κανέναν τρόπο δεν υποδηλώνει ότι “τον συμβουλευώ” ή “του παρέχω συμβουλές”. (Κοσμίδου–Hardy & Γαλανουδάκη–Ράπτη 1996, Herr & Cramer 1996, Δημητρόπουλος 1998, McLeod 2005). Περιλαμβάνει, όμως, μια μεγάλη γκάμα σχέσεων: τη σχέση ανάμεσα στη μητέρα και το παιδί, στον πατέρα και το παιδί, σίγουρα περιλαμβάνει τη σχέση γιατρού–ασθενή, όπως και τη σχέση δασκάλου και

μαθητή, όταν ο δάσκαλος στοχεύει στην προώθηση της ανάπτυξης. Σχηματικά, περιλαμβάνει τη σχέση του “θεραπευτή” με τον “άλλο”. Κι ο *άλλος* με αυτή την έννοια, μπορεί να είναι ένα άτομο ή μια ομάδα (Γιωσαφάτ, 1992). Αυτό υπαγορεύει και τη διαδικασία της *Συμβουλευτικής*, η οποία πραγματοποιείται είτε κατά τρόπο *ατομικό* είτε κατά τρόπο *ομαδικό*, όταν ένας ειδικός —που υπό ορισμένες προϋποθέσεις λέγεται σύμβουλος— συνεξετάζει με ένα άτομο (ή κάποια άτομα) θέματα ή προβλήματα που το (ή τα) απασχολούν και διευκολύνει τη λύση τους (Σιδηροπούλου–Δημακάκου 1996, Δημητρώπουλος 2000). Γενικά, περιλαμβάνει όλες εκείνες τις σχέσεις συμβούλου–πελάτη, είτε αναφερόμαστε στην Εκπαιδευτική Συμβουλευτική ή τη Συμβουλευτική Επαγγελματικού Προσανατολισμού ή την Προσωπική Συμβουλευτική (Rogers, 2006). Υπ’ αυτή την έννοια ως *Συμβουλευτική* νοείται η διαδικασία παροχής βοήθειας και επικοινωνίας με την οποία πρόσωπα τα οποία είναι ψυχολογικά υγιή επιλύουν αναπτυξιακά και περιστασιακά προβλήματα (Σιδηροπούλου–Δημακάκου, 2000). Παρ’ όλα αυτά, “...όσες έρευνες έχουν γίνει μέχρι τώρα δεν μας δίνουν οριστικές απαντήσεις για το τι είναι μια σχέση βοήθειας ή για τον τρόπο διαμόρφωσής της” (Rogers 2006: 63). Από κοινωνιολογική άποψη η *Συμβουλευτική* “...είναι ένας κοινωνικός θεσμός συνυφασμένος με την κουλτούρα των σύγχρονων βιομηχανικών κοινωνιών”. Κι απ’ αυτή την άποψη “Είναι μια ασχολία, επιστήμη ή ένα επάγγελμα σχετικά πρόσφατο”. (McLeod 2005: 27). Γι’ αυτό και για τον όρο *Συμβουλευτική* υπάρχουν πολλοί και διαφορετικοί ορισμοί οι οποίοι αντανακλούν το διαφορετικό υπόβαθρο στο οποίο εδράζεται η θεωρητική της θεμελίωση και κάθε ορισμός “...δίνει έμφαση σε διαφορετικές πτυχές του ρόλου και της διαδικασίας της”. (McLeod 2005: 42). Γίνεται εμφανές πως τέτοιοι ορισμοί καλύπτουν ένα ευρύτατο πεδίο σχέσεων, “οι οποίες στοχεύουν συνήθως στη διευκόλυνση της ανάπτυξης” (Rogers 2006: 54). Και υπ’ αυτήν την έννοια η *Συμβουλευτική* είναι μια σχέση βοήθειας “...στην οποία ένα τουλάχιστον από τα εμπλεκόμενα μέρη έχει την πρόθεση να προωθήσει την ανάπτυξη, εξέλιξη, ωριμότητα, καλύτερη λειτουργία και καλύτερη αντιμετώπιση της ζωής του άλλου” (Rogers 2006: 54). Η *Συμβουλευτική*, ως κόρη της Ψυχολογίας έχει πολλά κοινά μ’ αυτήν σημεία και απευθύνεται μαζικά προς το σύνολο των υγιών ατόμων. Δεν είναι,

όμως, ούτε Ψυχοθεραπεία ούτε Ψυχιατρική, γιατί αυτές αντιμετωπίζουν τις σοβαρές ψυχικές διαταραχές. Έτσι, η *Συμβουλευτική* απευθύνεται προς τις πολλές ομάδες υγιών ατόμων, ανάλογα με τους χώρους της εκάστοτε εφαρμογής της. Τούτο, όμως, δεν αποκλείει την, σε κάποιο βαθμό, αντισταθμιστική και επανορθωτική (δηλαδή τη θεραπευτική) της χροιά. Άλλωστε, πολλές φορές, στη μεθοδολογία της, η Συμβουλευτική αξιοποιεί ακόμα και τη βοήθεια της Ιατρικής ή και άλλων επιστημών όπως η Βιολογία, η Κοινωνιολογία, η Ανθρωπολογία ή η Γλωσσολογία. Σήμερα εφαρμόζεται στην εκπαίδευση, στην απασχόληση (προσανατολισμός), στις εκκλησιαστικές υπηρεσίες, στις επιχειρήσεις, στις υπηρεσίες κοινωνικής υγείας και πρόνοιας και αλλού (Κοσμίδου-Hardy & Γαλανουδάκη-Ράπτη 1996, McLeod 2005). Ανάλογα δε με το πεδίο εφαρμογής διακρίνουμε διάφορους κλάδους-ειδικεύσεις της Συμβουλευτικής όπως: την *Προληπτική Συμβουλευτική*, την *Επαγγελματική Συμβουλευτική*, τη *Σχολική-Εκπαιδευτική Συμβουλευτική*, τη *Συμβουλευτική της Απασχόλησης*, την *Εργασιακή Συμβουλευτική*, τη *Συμβουλευτική Ψυχικής Υγείας*, τη *Συμβουλευτική Οικογενειακού Προγραμματισμού*, την *Ποιμαντική Συμβουλευτική*, τη *Στρατιωτική Συμβουλευτική*, τη *Σωφρονιστική Συμβουλευτική κ.ά.* (Μαλικιώση- Λοϊζου 1993, Δημητρώπουλος 2000).

2. “Ποιητική” Συμβουλευτική.

Αν και μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι. ο όρος *Συμβουλευτική* ήταν άγνωστος, εντούτοις στις δραστηριότητες των ανθρώπων που προηγήθηκαν, μπορεί κανείς να διακρίνει ενέργειες και πράξεις, οι οποίες υπό το σημερινό πρίσμα της επιστήμης θα μπορούσαν να ενταχτούν στη *Συμβουλευτική*. Τέτοιες πράξεις είναι συνδεδεμένες περισσότερο με την έννοια της “νουθεσίας”, που στη γλώσσα μας σημαίνει τη “διατύπωση πρότασης με συμβουλευτικό χαρακτήρα, κάθε παραίνεση (που συχνά εμπεριέχει και τόνο κριτικής)” (Λεξικό Μπαμπινιώτη). Για την έννοια του παράγωγου ρήματος “νουθετώ” (νους+θέτω) το ίδιο λεξικό ορίζει: “δίνω συμβουλές, κάνω παραινέσεις σε πρόσωπο για βελτίωση συμπεριφοράς, διόρθωση σφάλματος κτλ. όπως και τα συνώνυμα συμβουλεύω, ορμηνεύω, δασκαλεύω, κατηχώ”. Πεδίο τέτοιων δραστηριοτήτων (“βελτιώνω τη συμπεριφορά”, “διορθώνω τα σφάλματα” κτλ.) εξέχουσα θέση κατέχει η Αγωγή και ειδικότερα η Εκπαίδευση. Στο πλαίσιο της εκπαίδευσης η *Συμβουλευτική* μπορεί να γίνεται για τους σκοπούς της αγωγής σε σχέση και με την Παιδαγωγική, στην έκταση και το βαθμό που και οι δύο ασχολούνται με το άτομο, την εξέλιξή του, την ολοκλήρωσή του και την αυτοπραγμάτωσή του (Δημητρώπουλος, 2000). Η ίδια η λέξη “αγωγή” παράγεται από το ρήμα “άγω” που σημαίνει οδηγώ κάποιον προς ορισμένη κατεύθυνση, σε καθορισμένο στόχο και τον βοηθώ ν’ ακολουθήσει κάποιο δρόμο. Έτσι, στην έννοια του όρου *αγωγή* αποδίδεται τόσο η διαδικασία όσο και το αποτέλεσμα. Επίσης ως αγωγή νοούμε τόσο τις συνειδητές ενέργειες (εκπαίδευση) όσο και τις επιδράσεις και επιρροές (ήθη, έθιμα, παραδόσεις) του γενικότερου (ευρύτερου ή στενότερου) κοινωνικοπολιτισμικού περιβάλλοντος (γονείς, συγγενείς, συνομήλικοι κτλ). Με την έννοια αυτή κάθε φαινόμενο αγωγής διαχέεται στην κοινωνική ζωή. Θα μπορούσαμε όμως να πούμε ότι αξία αγωγής έχουν μόνο εκείνες οι επιδράσεις του κοινωνικοπολιτισμικού περιβάλλοντος που “βελτιώνουν” τη συμπεριφορά του ατόμου σύμφωνα με το αξιολογικό κριτήριο του επιθυμητού και αποδεκτού στόχου (Ξωχέλλης, 1989).

Σε τέτοιες “βελτιώσεις” σκοπούσαν όλες οι παραινέσεις και νουθεσίες, που προηγήθηκαν της Επιστήμης της Συμβουλευτικής. Από Τα Έργα και τις Ημέρες του Ησίοδου μέχρι κι όλο το κοίτασμα της “Διδακτικής Ποίησης”, που έφτασε ως τις μέρες μας. Κι όταν ο Ησίοδος συμβούλευε τον Πέρση:

*γλώσσης τοι θησαυρός εν ανθρώποισιν άριστος
φειδωλής, πλείστη δε χάρις κατά μέτρον ιούσης·*

*(Η γλώσσα η λιγόλογη είναι για τους ανθρώπους
Πλούτος. Περίσσια η χάρη της, αν ομιλεί με μέτρο)*

Ησίοδου Έργα και Ημέρες (στ. 719-720)

ή ο Παλαμάς το Δάσκαλο:

Σμίλεψε πάλι, δάσκαλε, ψυχές!

.....

Μην κουρασθείς. Είν' η ψυχή σου ατσαλωμένη.

.....

Υπομονή! Χτίζε, σοφέ, της κοινωνίας το παλάτι ...

Κ. Παλαμάς, Στο Δάσκαλο

σ' αυτές τις έρρυθμες παραινέσεις, βρίσκονταν σπερματικά ο σημερινός όρος *Career Counselling*, που στην ελληνική αποδόθηκε ως *Επαγγελματική Συμβουλευτική* ή *Συμβουλευτική Σταδιοδρομίας*. Κάτω απ' αυτόν τον όρο νοούμε σήμερα στο πλαίσιο της *Συμβουλευτικής* τη διαδικασία, που έχει στόχο να βοηθήσει τον άνθρωπο στην αντιμετώπιση ζητημάτων και προβλημάτων, τα οποία σχετίζονται με την επαγγελματική του επιλογή, την επαγγελματική του ανάπτυξη, ή τα προβλήματα προσαρμογής του στο επάγγελμα. Όπως και με τον όρο “σταδιοδρομία”, νοούμε ό,τι αναφέρεται στην επαγγελματική εξέλιξη

και πορεία, που εξετάζει η *Συμβουλευτική της Σταδιοδρομίας*. Κι ενώ η Συμβουλευτική της Σταδιοδρομίας περιλαμβάνει την υποστήριξη που παρέχεται στα άτομα, τα οποία ήδη βρίσκονται ενταγμένα σε κάποιο επάγγελμα, η Επαγγελματική Συμβουλευτική μπορεί να θεωρηθεί ευρύτερος όρος, ο οποίος περιλαμβάνει και τα άτομα που προετοιμάζονται για την επαγγελματική τους επιλογή και την είσοδό τους στην αγορά εργασίας. (Nathan & Hill 2006: 11).

Βεβαίως, όπως συμβαίνει με την έννοια της *Career Counselling*, της οποίας πεδίο αποτελεί κυρίως ο χώρος της Εκπαίδευσης –απ’ όπου άλλωστε ξεκίνησε η *Συμβουλευτική*– το ίδιο συμβαίνει και στους υπόλοιπους τομείς ή κλάδους της ίδιας Επιστήμης (ψυχολογική, εκπαιδευτική, θεραπευτική κτλ.).

Στο σύνολο ποιητικό κοίτασμα τόσο της παγκόσμιας όσο και της ελληνικής ποίησης μπορεί κανείς εύκολα να διακρίνει ποιήματα, όπως βέβαια και πεζά, τα οποία αναφέρονται στα ζητήματα της ψυχοδυναμικής διάστασης του ανθρώπου και πραγματεύονται (ανιχνεύουν) το “ασυνείδητο” και το “συνείδητο” της προσωπικότητας. Εκείνο που ο Freud, ο Adler, ο Horney, ο Jung, ο Rank και μια σειρά άλλοι ψυχολόγοι ανέλυσαν διεξοδικά και η *Συμβουλευτική* δανείστηκε τις ιδέες τους με σκοπό την ανά-διοργάνωση του “Εγώ”. Ευρύτερος είναι ο κύκλος των ποιημάτων (γενικά των λογοτεχνικών κειμένων), που περιγράφουν τις συμπεριφορές των ανθρώπων και που κατά τις πρώτες δεκαετίες του περασμένου αιώνα ο John Watson με βάση την ανθρώπινη συμπεριφορά συγκρότησε τον κλάδο της συμπεριφοριστικής ψυχολογίας. Από τον κλάδο αυτό η *Συμβουλευτική* δανείστηκε αντιλήψεις και μεθόδους με στόχο την αλλαγή των μορφών εκείνων της συμπεριφοράς, που δεν είναι ενδεδειγμένες και αποδεικτές (cognitive behavior modification). Ακόμα μεγαλύτερη είναι η γκάμα των ποιημάτων που έχουν σχέση με την “ελευθερία” του ατόμου στο πλαίσιο της υπαρξιακής φιλοσοφίας. Σ’ αυτό το φιλοσοφικό πλαίσιο συγκροτήθηκε η ανθρωπιστική (humanistic) *Συμβουλευτική*, (η “τρίτη δύναμη”), που περιλαμβάνει μια ποικιλία προσεγγίσεων, όπως είναι η

μορφολογική θεραπεία (gestalt therapy) και η πελατο-κεντρική θεραπεία, που διαμόρφωσε και συγκρότησε ο Carl Rogers. Υπ' αυτήν την έννοια η υπαρξιακή φιλοσοφία όρισε, η ποίηση εξέφρασε κι η Συμβουλευτική επιχειρεί να βοηθήσει τον άνθρωπο στην προσπάθειά του για αυτοπραγμάτωση και στη θετική αυτοεμπλήρωσή του. Κι όσο εύκολα μπορεί να εντοπίσει κανείς τέτοια ποιήματα στις πρωτογενείς τους πηγές, άλλο τόσο εύκολα τις συναντά σε δευτερογενείς. Δεν είναι λίγες οι αναφορές ποιητικών κειμένων από τους σημερινούς πανεπιστημιακούς δασκάλους των εκπαιδευτικών και περιλαμβάνονται στα εγχειρίδια των επιστημών της Παιδαγωγικής, της Κοινωνιολογίας της Παιδείας ή της Διδακτικής (βλ. τα βιβλία για τις αντίστοιχες επιστήμες των Αθ. Παπά, Μ. Τζάνη, Η. Ματσαγγούρα κ.ά). Αυτό σημαίνει ότι η Ποίηση και ειδικότερα η Διδακτική Ποίηση στάθηκε αρωγός, αν όχι οδηγός, στις επιστήμες της Αγωγής. Αγωγής όχι με τη στενή έννοια (αυτής που απευθύνεται στους νέους ανθρώπους), αλλά της “δια βίου Αγωγής”. Αυτό, που ο Λιαντίνης συμπύκνωσε στη φράση: “...ο κύριος στόχος της αγωγής είναι πάντα η νεότητα. Η παιδαγωγική των ενηλίκων χρειάζεται, στο βαθμό που περισσεύει” (Λιαντίνης, 2006: 98). Από τις αναφορές των ποιητικών αυτών κειμένων δε λείπει, αν δεν κυριαρχεί, το όνομα του Κ.Π. Καβάφη. Η “αγωγική” φωνή του Καβάφη έχει μελετηθεί τόσο στο πλαίσιο της “Διδακτικής Ποίησης” –συνήθως με τον τίτλο “Ο Διδακτικός Καβάφης” (από την πρώτη γενιά καβαφιστών μέχρι σήμερα)– όσο και στις περισσότερες από πολλές μελέτες για τον “Φιλοσοφικό Καβάφη” στις οποίες εξετάζονται ευρύτερα τα “συμβολικά” ή τα “αλληγορικά” του ποιήματα. Στο “Διδακτικό Καβάφη” ή τον “Φιλοσοφικό Καβάφη” κατηγορήθηκαν ποιήματα της τραγικής μοίρας του ανθρώπου, ποιήματα των ανθρώπινων αδιεξόδων, ποιήματα της ανθρώπινης παρακμής, ποιήματα του ανθρώπινου χρέους, ποιήματα παραδοχής της ήττας κτλ. (Βλ. *Καβαφικές Κατηγοριοποιήσεις* σ. 23-27). Αν και η δουλειά του ποιητή δεν είναι να λύνει φιλοσοφικά ή κοινωνικά προβλήματα, εν τούτοις μας προσφέρει ό,τι και η επιστήμη. Μας προσφέρει

“το αεί ζητούμενο” της ανθρώπινης φύσης: την κάθαρση (Σεφέρης 1962: 361). Αυτό τουλάχιστον αποτυπώνει η ιστορία του παγκόσμιου πνεύματος, η σημαδεμένη από τους ποιητές/φιλοσόφους: από τον Πλάτωνα και τον Ευριπίδη, το Σπινόζα και τον Σοπενχάουερ ίσαμε τον Χάιντεγκερ και τον Καμύ. Άλλωστε ποιο είναι το βαθύτερο νόημα μιας απάντησης σε ένα φιλοσοφικό ερώτημα ή η επίσκεψη σε έναν “θεραπευτή” παρά η “κάθαρση”. Την έννοια της “κάθαρσης” χρησιμοποίησε και ο Breuer, συνεργάτης του Freud την περίοδο 1885-1894, στη μέθοδό του (“καθαριστική μέθοδος”) για την αναβίωση τραυματικών συμβάντων μέσω της ύπνωσης. Ότι με άλλα λόγια πραγμάτωσε ο αρχαίος ελληνικός κόσμος, όπου δίπλα στο Ασκληπιείο για την κάθαρση από τα σωματικά άλγη, έχτισε και το Θέατρο για την κάθαρση από τα ψυχικά άλγη. Κι ο Καβάφης σ’ όλη του τη ζωή δεν έκανε τίποτε άλλο παρά να φάχνει την κάθαρση στον έλεο της τραγικής μοίρας του ανθρώπου. Να φάχνει, δηλαδή, τη διάσταση της ανθρώπινης ύπαρξής του –όπως άλλωστε και κάθε άνθρωπος– με ευαισθησία, νου και γνώση, αφού “το αληθές και το ωραίο αποτελούν πληρώματα ομόλογα και συνεργά στην ενική ολότητα του όντος” (Λιαντίνης 1997: 19). Κι ενώ στο πλήρωμα του “ωραίου” η “κάθαρση” πραγματώνεται με την Τέχνη(ες), στο πλήρωμα του “αληθούς” πραγματώνεται με την Επιστήμη (ες). Προς αυτή την κατεύθυνση στην περίπτωση του συνόλου των κλάδων της Επιστήμης της Συμβουλευτικής επινοήθηκαν και προτάθηκαν όροι είτε πρόκειται να προσεγγιστεί ένα πρόβλημα με το μάτι της “ψυχοδυναμικής”, είτε με το μάτι της “συμπεριφοράς”, είτε με το μάτι της “τρίτης δύναμης”. Οι όροι αυτοί αναφέρονται στο “άτομο” (τον εαυτό) και αποδόθηκαν κυρίως, με τις λέξεις: “αυτοαντίληψη”, “αυτογνωσία” και “αυτοπραγμάτωση”. Η λέξη “Εαυτός” χρησιμοποιείται για να σηματοδοτήσει τη διαφοροποίηση του ατόμου από το κοινωνικό του περιβάλλον. Εαυτός είναι το “Εγώ” σε αντιδιαστολή με τους άλλους (Novak, 1989). Όπως, επίσης Εαυτός θεωρείται ότι είναι ένα σύνολο επιμέρους όψεων και στοιχείων (φυσικό, βιολογικό, ψυχολογικό, ψυχοκινητικό, κοινωνικό, συναισθηματικό, φιλοσοφικό,

αξιολογικό περιβάλλον) τα οποία μπορεί να εξετάζονται ξεχωριστά ή να θεωρούνται σε μια δυναμική αλληλεπίδραση, που συνθέτει ένα “δυναμικό όλον” το οποίο ισοδυναμεί με την έννοια της *Προσωπικότητας*. Αυτό το μη γραμμικό αλλά “δυναμικό όλον” διαμορφώνει ένα “πλήθος εαυτών”, οι οποίοι σχηματοποιούνται και εκφράζονται μέσα από τους ρόλους με τους οποίους ταυτίζεται το άτομο. Κι αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχει μία αντίληψη του Εαυτού (*αυτοαντίληψη*) αλλά *συστάδα αυτοαντιλήψεων* (Super, Savickas, & Super, 1996: 125). Με μια τέτοια οπτική κάνουμε λόγο για τον “πραγματικό Εαυτό” ή τον “ιδανικό” ή τον “επιθυμητό” Εαυτό, ή για τον Εαυτό των ικανοτήτων και δεξιοτήτων, τον “παλιό Εαυτό” και τον “νέο Εαυτό” κ.ά., ώστε να διερωτόμαστε αν υπάρχει μια ενιαία “κατασκευή”, που να αντιστοιχεί σε αυτό που λέμε “Εαυτός” (Assagioli, 1987). Η θεώρηση για τον “Εαυτό” και το “Εγώ” παίζει καθοριστικό ρόλο στον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται η ζωή ενός ατόμου ή καθορίζονται οι σιοποι της. Άλλωστε, η συμπεριφορά δεν είναι τίποτε άλλο από την έκφραση αυτού που είμαστε ή αυτού που πιστεύουμε (ή νιώθουμε) ότι είμαστε. Η αυτοεικόνα μας παίζει καθοριστικό ρόλο στις κοινωνικές, εκπαιδευτικές και επαγγελματικές μας επιλογές και, όπως υποστηρίζει η Ατομική Ψυχολογία, η αυτοαντίληψη καθορίζει τον τρόπο ζωής (life style), που το άτομο αποδέχεται και υιοθετεί για τον εαυτό του (Adler, 1974 & 1978). Ο όρος *αυτοαντίληψη* (*self-concept*) αναφέρεται στο “*σύνολο των στάσεων, κρίσεων και αξιών ενός ατόμου, που συνδέονται με τη συμπεριφορά του, τις ικανότητές του και τα προτερήματά του*” (Bartussek, 1989: 885). Η *αυτοαντίληψη* [εαυτοαντίληψη = αντίληψη της εικόνας του εαυτού] ξεπερνά την αντικειμενική γνώση και προχωρεί σε υποκειμενικές προεκτάσεις και προσωπικές ερμηνείες. Είναι δηλαδή η αντίληψη για τον Εαυτό με βάση το ποιες ερμηνείες δίνει το άτομο στις αντικειμενικές πληροφορίες που έχει (Savickas 2005: 46). Οι φυσιολογικοί παράγοντες, η γενετική προδιάθεση, οι γεωγραφικοί παράγοντες (π.χ. χώρα καταγωγής, χώρα διαβίωσης), η κοινωνικοοικονομική δομή, επιδρούν στην ανάπτυξη των ψυχολογικών χαρακτηριστικών του εαυτού και

όλες αυτές οι όψεις ενσωματώνονται στην *Αυτοαντίληψη*. (Super, 1971). Έτσι, η ευρύτητα και το βάθος της προσωπικής ανάπτυξης προσδιορίζονται από τη διαρκώς αναδυόμενη *αυτοαντίληψη* του ατόμου (Amundson, Harris-Bowlsbey, & Niles, 2008: 26). Η θετική αυτοαντίληψη σημαίνει τη θετική στάση, τη θετική προδιάθεση προς τον Εαυτό και τη ζωή γενικότερα, σημαίνει τη θετική προσέγγιση του έξω κόσμου, τη συμμετοχή και την προσπάθεια της αυτοπραγμάτωσης (Rogers 2006). Η *αυτοαντίληψη* σχετίζεται άμεσα με τους στόχους, τα κίνητρα και τη συμπεριφορά του “Εαυτού”. Όταν υπάρχουν ασυμφωνίες κινητοποιούνται μηχανισμοί εξισορρόπησης, ώστε να καταστεί δυνατό να σχηματισθεί κάθε φορά το ακριβές και γνήσιο πρότυπο του “Εαυτού”, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί και να λειτουργήσει αποτελεσματικά στη ζωή (Goleman, 1998, 1999). Τα άτομα που θα κατακτήσουν αυτό το επίπεδο μπορούν να “*προχωρήσουν σε μία νέα και πιο εποικοδομητική αυτοαντίληψη, η οποία μπορεί να διαμορφώσει μια βάση για τις αποφάσεις τους και τη δράση τους*” (Nathan & Hill 2006: 121). Η ανάπτυξη της *αυτοαντίληψης* είναι αποτέλεσμα διαδικασιών, όπως η *αυτοδιαφοροποίηση* (self-differentiation), το παίξιμο ρόλων (role playing) ή η εναλλαγή των ρόλων (role interactions), η εξερεύνηση και η εξέταση της πραγματικότητας. Ο όρος *αυτοδιαφοροποίηση* εισήχθηκε για να τονίσει τις διαφορετικές ικανότητες, δεξιότητες, ενδιαφέροντα, αξίες και άλλες μεταβλητές οι οποίες σχετίζονται με την Προσωπικότητα (Savickas 2005: 46). Με την ευρεία έννοια του όρου “ρόλος” νοούμε τις διαδικασίες με μορφή παιχνιδιών (με ή χωρίς υλικά αντικείμενα, ατομικά ή ομαδικά), που συμβάλλουν στη γνωστική και τη γενικότερη ψυχοπνευματική ανάπτυξη του ατόμου. Οι “ρόλοι” μπορούν να υλοποιούνται από τα ίδια τα άτομα, σε ένα φανταστικό επίπεδο ή να οργανώνονται και να καθοδηγούνται από κάποιο άλλο πρόσωπο (π.χ. το δάσκαλο ή κάποιον ειδικό) για ειδικούς διδακτικούς ή γενικότερους παιδαγωγικούς σκοπούς (Χατζηχρήστου, 1991). Ως όρος χρησιμοποιείται ευρύτατα στην κοινωνική ψυχολογία και στην κοινωνιολογία και “*υποδηλώνει τη*

συμπεριφορά που αναμένεται από τον κάτοχο μίας κοινωνικής θέσης (*status*) στη σχέση του με τον κάτοχο μιας άλλης θέσης” (Καραμπατζάκη 1991: 4237). Οι άνθρωποι έχουν διάφορους ρόλους κατά τη διάρκεια της ζωής τους, οι οποίοι ποικίλουν σε σπουδαιότητα. Τα άτομα μπορεί, πράγματι, να παίρνουν πολύ λίγη ευχαρίστηση από το ρόλο του εργαζόμενου, όμως μπορεί να έχουν πλήρη ικανοποίηση μέσα από κάποιο άλλο ρόλο της ζωής τους.

“Η ευχαρίστηση από την εργασία μπορεί να βελτιώσει ανάλογα την εικόνα του ατόμου για τον εαυτό του. Επί πλέον, η ευχαρίστηση, εξαρτάται από τη σπουδαιότητα και άλλων ρόλων στη ζωή και την ικανοποίηση που παίρνει το άτομο μέσα από αυτούς” (Swanson & Fouad, 2010: 146).

Η επαγγελματική, η κοινωνική ή οικονομική θέση, το φύλο, η ηλικία του κάθε ατόμου προσδιορίζουν τους “ρόλους”, που μπορεί να “ερμηνεύσει” αυτό σε διάφορες φάσεις της κοινωνικής του ζωής. Η Τέχνη στάθηκε κι εδώ αρωγός. Ως όρος (*role playing*) προέρχεται από το ψυχόγραμμα του Βιεννέζου Ψυχιάτρου Jacob Moreno (1889-1974) με τη μεταφορά εμπειριών από υπαρκτούς ή υποθετικούς ρόλους και έχει θεραπευτικό προσανατολισμό. Όπως ακριβώς όριζε την εμπειρία και ο Καβάφης:

“Ο ποιητής μπορεί να μεταφέρει τον εαυτό του εν τω μέσω των πραγμάτων και να δημιουργήσει έτσι μian εμπειρία, [...] ένα είδος υποθετικής εμπειρίας” (Βλ. Βιοματική Εμπειρία και Καλλιτεχνική Δημιουργία, σ.15)

Ο όρος *role playing* υιοθετήθηκε και από το χώρο της εκπαίδευσης, αλλά εκεί διαφοροποιείται και σχετίζεται περισσότερο με τη μάθηση, μέσα από την πράξη και το παιχνίδι (Στεφανουδάκης 1991). Η εικόνα (ες) του εαυτού αναδύθηκαν από τις “εξελικτικές θεωρίες” και κυρίως τις εργασίες των Ginzberg, Ginsburg, Axelrad και Herma, τη θεωρία του Super “Εξελικτική θεωρία της αυτοαντίληψης / μελέτη σχεδίων σταδιοδρομίας”, τις εργασίες των Tiedeman & O’Hara και Miller - Tiedeman, τη θεωρία της Gottfredson “Φιλοδοξίες και Συμβιβασμός” κ.ά.. Η αξιολόγηση των στοιχείων και των χαρακτηριστικών του ατόμου (*ενδιαφέροντα, ικανότητες, δεξιότητες, στάσεις, αξίες*) τα οποία συγκροτούν την Προσωπικότητα του ατόμου (Εαυτού), αποσκοπούν στην υποβοήθησή του για *Αυτογνωσία* (Σιδηροπούλου-Δημακάκου, 2010). Με τον όρο *αυτογνωσία* (*αυτεπίγνωση*) αναφερόμαστε στην κατά το δυνατόν

αντικειμενική γνώση για τον Εαυτό (εδώ κυριαρχεί ο γνωστικός τομέας), σε κάθε αντικειμενικό στοιχείο του Εαυτού το οποίο μπορεί να αναφέρεται σε κάθε όψη του: σωματική, κοινωνική, επαγγελματική, συναισθηματική, ψυχολογική. Ευρύτερα, με τον όρο *Αυτογνωσία* αναφερόμαστε στη γνώση του Εγώ, των διαθέσεων, των ικανοτήτων, των λαθών και των αδυναμιών του Εγώ. Κι ακόμα πιο πλατειά με τον όρο *Αυτογνωσία* νοούμε το να αποκτήσει κανείς επίγνωση των σκέψεων και των αισθημάτων, που έχει αποκλείσει ή αρνηθεί ή να αναπτύξει μια ακριβέστερη αίσθηση για του πώς τον αντιλαμβάνονται οι άλλοι (McLeod 2005: 37). Εν κατακλείδι ως *αυτογνωσία* νοούμε, τη συνειδητοποίηση των διαστάσεων του εαυτού σε κάποιο ρόλο, κατάσταση ή θέση, την εκτέλεση κάποιου συνόλου λειτουργιών σε κάποιο δίκτυο (πλέγμα) *σχέσεων και σχέδιο ζωής*, δηλαδή, τη συνειδητοποίηση της σημασίας του σχεδιασμού μιας πορείας ζωής (Super, 1990). Υπό το πρίσμα των ανωτέρω εκφάνσεων, όπως και η αυτοαντίληψη, η *Αυτογνωσία* είναι μια δυναμική κατάσταση, αφού τα χαρακτηριστικά που τη συνθέτουν ή εκείνα που επηρεάζουν το Εγώ, διαμορφώνονται και διαφοροποιούνται κατά τρόπο εξελικτικό. Η δυναμική αυτή κατάσταση κάθε φορά διαμορφώνεται από τις ευκαιρίες και τα ερεθίσματα για αυτοπαρατήρηση και παρατήρηση των άλλων, την αναγνώριση ομοιοτήτων και διαφορών, το σεβασμό της διαφορετικότητας, την ανάπτυξη επικοινωνιακών δεξιοτήτων και τη διαμόρφωση ακριβούς αυτοαντίληψης σχετικά με τον πραγματικό αλλά και τον ιδανικό εαυτό. Έτσι, ο άνθρωπος, μπορεί να καταστεί ικανός να γνωρίσει τις ικανότητες και αδυναμίες, τα ενδιαφέροντα του και διαμορφώνει αξίες και στάσεις. Η *Αυτοαντίληψη* μαζί με την *αυτογνωσία* συναποτελούν την *αυτοεικόνα*, την εικόνα που συνθέτει το άτομο σε μια δεδομένη στιγμή για τον εαυτό του, οδηγεί στην ανακάλυψη του Εαυτού, στη σφαιρική ανάπτυξη της Προσωπικότητας και στην επίτευξη της *Αυτοπραγμάτωσης*, που μπορεί να συμπυκνωθεί στη φράση “*μαθαίνω να υπάρχω*” (UNESCO, 2002).

3. Ο Συμβουλευτικός Καβάφης ή το Καβαφικό Καθαρτήριο.

3.1. “Καβάφης Freud Παράλληλοι”:

Όπως σημειώθηκε στην *Καβαφική Ποιητική* (Βλ. σ.18), ο Ποιητής Καβάφης δεν ακολούθησε στην Τέχνη του την εσωτερική πραγματικότητα της Παράδοσης και δεν έκανε καθόλου “φιλολογία”. Ούτε τον μαγνήτισαν τα υπερρεαλιστικά Πεδία (*Champs magnétiques*), οι γνήσιοι αυτοματισμοί και οι ψυχολογικοί αυτοματισμοί του γιατρού André Breton. Χάραξε ο ίδιος, με τη δική του πένα, τον πορτολάνο της ανθρώπινης ψυχής.

Τη χρονιά (1923) που ο Καβάφης έγραφε το “*Θέατρον της Σιδώνος 400 μ.Χ.*”, ο Freud δημοσίευε “*Το Εγώ και το Αυτό*”. Μια μελέτη, που έμελλε να δημιουργήσει δέσμες Επιστημών στη μελέτη του ψυχικού οργάνου του Ανθρώπου, όπως και το καβαφικό έργο δημιούργησε μιαν απέραντη φιλολογική βιβλιογραφία. Το φροϋδικό “Αυτό” (“Id”) είναι εξ’ ολοκλήρου ασυνείδητο γράφει αυτή η μελέτη. Εκεί συγκεντρώνονται όλα τα αποθέματα της ψυχικής ενέργειας του κάθε ανθρώπου. Κι αυτή η βάση της κάθε ανθρώπινης προσωπικότητας λειτουργεί σύμφωνα με την αρχή της ηδονής. Όπως ακριβώς το είχε πει ο Πλάτων στους Νόμους του:

“*Λέγω τοίνυν των παιδων παιδικήν είναι πρώτην αίσθησιν ηδονήν και λύπην, και εν οis αρετή ψυχή και κακία παραγίνεται πρώτον, ταύτ’ είναι, φρόνησιν δε και αληθείς δόξας βεβαίους ευτυχές ότω και προς το γήρας παρεγένετο*” (Πλάτωνος, *Νόμοι*, 653 α.).

Το φροϋδικό “Εγώ” (“Ego”) υποδηλώνει την Προσωπικότητα στο σύνολό της και το “Υπερεγώ” (“Superego”) παίζει το ρόλο του “λογοκριτή” του “Εγώ”. Τούτο μάλιστα (το “Υπερεγώ”) θεωρείται και ο κληρονόμος του Οιδιπόδειου Συμπλέγματος (Ποταμιάνος: 90), ιδέα και δομή που δανείστηκε ο Freud από την Τέχνη (Σοφοκλής). Ένα τμήμα του “Εγώ” περιλαμβάνεται στο “Αυτό”, όπως κι ένα μέρος του “Υπερεγώ” κινείται στην περιοχή του “Αυτό”. Το “Αυτό” οφείλει την ύπαρξή του σε κληρονομικούς παράγοντες, αλλά στο μεγαλύτερο μέρος του διαμορφώνεται από την απωθημένη εμπειρία.

Αναφέραμε ήδη (βλ. *Καβαφικός Χωρόχρονος / Βιωματική Εμπειρία και Καλλιτεχνική Δημιουργία*) ότι ο Καβάφης “έζησε” τις εμπειρίες πολλών βίων και γι’ αυτό το δικό του “Id” περιλαμβάνει πολλά αποθέματα ψυχικών ενεργειών.

Τα λίγα “βιώματα” της Αρχαίας Εποχής, τα λίγο περισσότερα της Βυζαντινής περιόδου, τα περισσότερα από πολλά της Ελληνιστικής εποχής και τα βιώματα που πέρασαν απ’ το αίμα του, διαμορφώνουν τον απέραντο χώρο τού φροϋδικού “Αυτό” στο έργο του. Η ίδια εμπειρία, πότε υποθετική, πότε βιωματική αναδύεται στα ποιήματα του “Εγώ”. Στην εκτελεστική εξουσία δηλ. των ψυχικών του ενεργειών που διέπεται από τη φροϋδική αρχή της *πραγματικότητας* (Ποταμιάνος: 88). Γι’ αυτό τα πολλά “Εγώ” στα ποιήματά του, λέει ο Ποιητής μπορούν να εφαρμοστούν (“to fit”) σε πολλά κάζα (βλ. *Καβαφική Ποιητική*, σ. 22). Και στα πολλά καβαφικά “Εγώ”, αναδύεται τόσο η *Λιβιδινική ενέργεια του Εγώ* (ο πρωτογενής ναρκισσισμός) όσο και η *Λιβιδινική ενέργεια του αντικειμένου* (διοχέτευση ενέργειας προς τα εξωτερικά αντικείμενα). Το “Υπερεγώ”, τον “λογοκριτή” του “Εγώ”, μας το παρουσιάζει ο Καβάφης τόσο στα ποιητικά του κείμενα όσο και στις προσωπικές του εξομολογήσεις: “Εσωτερικώς γελώ και αστειεύομαι πολύ” (βλ. *Καβαφική Ποιητική*, σ. 21).

Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, χωρίς να κάνει σοβαρό λάθος, ότι η σύνολη καβαφική ποίηση εδράζεται στο φροϋδικό “Id”. Από το πρώτο (“Ένας Γέρος”, 1897) μέχρι το τελευταίο του ποίημα (“Εις τα περίχωρα της Αντιοχείας”, 1933).

3.2. “Id”-ιωτική καβαφική Συμβουλευτική:

Ο πρωτογενής ναρκισσισμός και η διοχέτευση ενέργειας προς τα εξωτερικά αντικείμενα της φροϋδικής *Λιβιδινικής ενέργειας του Εγώ* έχει στον Καβάφη πλατωνική καταγωγή: *“από ενός επί δύο και από δυοίν επί πάντα τα καλά σώματα, και από των καλών σωμάτων επί τα καλά επιτηδεύματα, και από των επιτηδευμάτων επί τα καλά μαθήματα, και από των μαθημάτων επ’ εκείνο το μάθημα τελεutήσαι, ό έστιν ουκ άλλου ή αυτού εκείνου του καλού μάθημα, και γνω αυτό τελευτών ό έστι καλόν”*. (Πλάτων Συμπόσιο 211C). Και στο πλατωνικό αυτό κείμενο η Libido (Λιβιδώ, όπως την έλεγε ο Σεφέρης), η ερωτική ενόρμηση δηλ. παρουσιάζεται ως γιος του Πόρου της Πενίας. Και η Πενία στον Καβάφη περισσεύει. Οι καβαφικοί νέοι είναι φτωχοί και ρακένδυτοι, που είτε προσπαθούν να επιβιώσουν από δουλειές “του ποδαριού”, είτε υπομένουν τη φθινοπληρωμένη δουλειά τους, είτε πωλούν το σώμα τους, εάν επιθυμήσουν κάποιο ακριβό υλικό αγαθό. Το απλό και γνήσιο παιδί του έρωτος της σεμνότητας κοινωνίας των Ημερών του 1896, είναι άεργος, ψευτοσυντηρείται, δανείζεται με δυσκολία και κάποτε ζητιανεύει (*“Ένας Νέος, της Τέχνης του Λόγου —στο 24^{ον} Έτος του”*). Ο 25χρονος νέος με τα ηλιοκαμένα μέλη που έκρυβαν τα μπαλωμένα εσώρουχα, είναι άνεργος και ζει *“απ’ τα χαρτιά, από το τάβλι και τα δανεικά”* (*“Μέρες του 1908”*). Εδώ κι εκεί (σε 11 μόνον ποιήματα) κάποιος νέος εξασκεί κάποιο από συνήθη επαγγέλματα. (*“Ο Καθρέπτης στην Είσοδο”*, *“Μέρες του 1909 10’και 11”*, *“Στο Πληκτικό Χωριό”*, *“Ρωτούσε για την Ποιότητα”*). Ο κόσμος της χειρονακτικής, κυρίως, εργασίας του Καβάφη, χάνεται απρόσωπος στο πλήθος κάποιας πομπής, που *“διέρχεται οδούς, πλατέες, και πύλες / της περιωνύμου πόλεως Αντιοχείας”*, όπου βρίσκονται *“αντιπροσωπευμένα πάντα τα επαγγέλματα”* (*“Μεγάλη Συνοδεία Εξ Ιερέων και Λαϊκών”*). Οι χειρώναντες νέοι στον Καβάφη φτάνουν μέχρι τα πρώτα δύο σκαλιά της κλίμακας της Διοτίμας (*“από ενός επί δύο και από δυοίν επί πάντα τα καλά σώματα, και από των καλών σωμάτων επί τα καλά επιτηδεύματα”*). Κι εκεί εξαντλείται η *Λιβιδινική ενέργεια του Εγώ* τους. Στον τελευταίο αναβαθμό της Διοτίμας στέκονται όσοι κατακτούν

τη γνώση (“εκείνου του καλού μάθημα”), όπου ο Έρωτας δεν είναι τεχνική αλλά Τέχνη. Σ’ αυτόν τον αναβαθμό της *Λιβιδινικής ενέργειας του αντικειμένου* τοποθετεί ο Καβάφης τους ομότεχούς του, όπου περισσεύουν οι Ποιητές κι ακολουθούν οι γλύπτες, οι ζωγράφοι κι οι ηθοποιοί. Αυτούς, που περισσότερο τους ενδιαφέρει η διαβίωση παρά η επιβίωση. Η ευχαρίστηση, από τη σπουδαιότητα των άλλων ρόλων της ζωής και η ικανοποίηση που παίρνουν μέσα από αυτούς. Η πνευματική δηλ. αμοιβή είναι η αποζημίωση της διαβίωσής τους. Όπως σ’ εκείνον τον Τεχνίτη των ρόδων από ρουμπίνια και των κρίνων από μαργαριτάρια της ικανής δουλειάς του και της τολμηρής του Τέχνης, που δεν τα πωλεί αλλά τα κρατά για τα δικά του μάτια (“*Του Μαγαζιού*”). Δεκαπέντε (15) ποιήματα επαγγελματιών-καλλιτεχνών θα μπορούσε να μετρήσει κανείς στο ποιητικό σώμα του Καβάφη, που εδώ παρουσιάζονται χρονολογικά, για να φανεί το διαρκές ενδιαφέρον του Ποιητή: “*Το πρώτο Σκαλί*” (1899), “*Η Συνοδεία του Διονύσου*” (1907), “*Ούτος Εκείνος*” (1909), “*Τυανεύς Γλύπτης*” (1911), “*Πολύ Σπανίως*” (1913), “*Αυσίου Γραμματικού Τάφος*” (1914), “*Ζωγραφισμένα*” (1915), “*Πέρασμα*” (1917), “*Νόησις*” (1918), “*Φιλέλλην*” (1918), “*Νέοι της Σιδώνας*” (1920), “*Βυζαντινός Άρχων, εξόριστος στιχουργών*” (1921), “*Τεχνουργός Κρατήρων*” (1921), “*Από την Σχολήν του Περιωνύμου Φιλοσόφου*” (1921) και “*Απολώνιος ο Τυανεύς εν Ρόδω*” (1925). Είναι γιατί κι ο ίδιος, πράγμα σπάνιο έως τις μέρες μας, στο διαβατήριό του και στην ένδειξη Επάγγελμα δηλώνει “Ποιητής”.

Ο Καβάφης δε νουθετεί και δεν συμβουλεύει, όπως ο Ησίοδος τον αδερφό του Πέρση ή ο Παλαμάς το Δάσκαλο. Περισσότερο “συν-βουλεύεται” με τον ήρωά του. Πολύ δε περισσότερο, δεν καθοδηγεί τους ανθρώπους της εργασίας, με την έννοια της “Πρώτης Συμβουλευτικής”, όπως ο Jecie B. Davis και ο Frank Parsons και δεν ακολουθεί τη διαδικασία της Επαγγελματικής Συμβουλευτικής ή της Συμβουλευτικής της Σταδιοδρομίας, αν εξαιρέσει κανείς —κι αυτό για λίγο— το “Πρώτο Σκαλί”, με την οποία ένας άνθρωπος μπορεί να βοηθηθεί στο τι επάγγελμα θα κάνει (Amundson, Harris-Bowlsbey, & Niles, 2008). Ενδιαφέρον παρουσιάζει μια μικρότερη περιοχή, όπου θα μπορούσαμε να εντάξουμε τα ποιήματα του “επαγγέλματος της εξουσίας”. Όπως εκείνος, ο με την “εις άκρον ευειδή” μορφή, που ξόδευε τις μέρες του ανάμεσα στη φιλοσοφία, την πολιτική και το “εν μέρει κι εν μέρει” θρησκευτικό προσανατολισμό του, που του εξασφάλιζε τα γενναία δοσίσματα (“Από την Σχολήν του Περινόμου Φιλοσόφου”). Ή, όπως ο άλλος γραμματισμένος, αλλά

ανέστιος κι αυτός, και πένης νέος της Αντιόχειας, που γυρεύει να μπαλωθεί χρησιμοποιώντας την εξουσία (*“Ας Φρόντιζαν”*). Από τον Πρόλογο της Αλεξιάδας έχει ψαρέψει ο Καβάφης την *“μέχρις οστέων και μυελών και μερισμού ψυχής”* φιλαρχία της ανθρώπινης φύσης (*“Άννα Κομνηνή”*). Ο πόθος, οι επιθυμίες και τα όνειρα της εξουσίας περνάνε κι απ’ το μυαλό του γιου του Σελεύκου Φιλοπάτορος, αλλά είναι εξορισμένος και ξεπεσμένος στις παρέες του πρωτογενούς ναρκισσισμού των παιδιών της Ρώμης (*“Δημητρίου Σωτήρος 162-150 π.Χ.”*). Τον ίδιο ξεπεσμό βιώνει κι ο γιος της Στρατονίκης, που στο παλάτι του Δημητρίου διασκεδάζει κι οκνεύει. Αυτός έχει όλα τα της επιβίωσης και της διαβίωσης, αλλά μέσα στην αποχαύνωση των υλικών απολαύσεων, ούτε να σχεδιάσει κάτι μπορεί ούτε καν να ραδιουργήσει με επιτυχία (*“Οροφέρνης”*). Αλλού, περιγράφονται οι περιπτώσεις, στις οποίες η ανθρώπινη φύση *“γυρεύει κι άλλα”*, πέρα απ’ την επιβίωση ή την πλούσια διαβίωση, που εξασφαλίζει η εξουσία. Η ανθρώπινη ύπαρξη γυρεύει την αναγνώριση για τα ωραία και μεγάλα έργα. Κι είναι συμφορά, ως άλλος Θεμιστοκλής ή Δημάρατος να φεύγεις για τα Σούσα και να στερείσαι τον έπαινο του Δήμου και των Σοφιστών, και τ’ ανεκτίμητα Εύγε και τους Στεφάνους της Αγοράς και των Θεάτρων (*“Η Σατραπεία”*). Από τον Καβάφη δε λείπουν ούτε οι Σύμβουλοι και οι Συμβουλάτορες της εξουσίας. Θα τους βρούμε ως Πολιτικούς Αναμορφωτές στο *“Εν Μεγάλη Ελληνική Αποικία, 200 π.Χ.”*, ή ως μάντεις που προβλέπουν κινδύνους (*“Εν πορεία προς την Σινώπην”*) ή ως ασύνετους συμβουλάτορες (*“Ο Ιουλιανός εν Νικομηδεία”*) και στο *“Ο Ιωάννης Καντακουζηνός Υπερισχύει”*.

3.3. “Εγώ”-ιστική και “Υπέρ-Εγωιστική” καβαφική Συμβουλευτική:

Ο Freud μετά το ορμέφυτο της libido και της επιθετικότητας, που τοποθέτησε στο “Id”, τοποθέτησε το “Εγώ”, ως μεσολαβητή μεταξύ των ενστίκτων και των απαιτήσεων του περιβάλλοντος, που αρχίζει με τη στέρηση της τροφής από το μαστό της μητέρας του κάθε ανθρώπου. Ο μαστός της μητέρας, που δεν είναι συνέχεια διαθέσιμος, αποτελεί την αφετηρία της σεξουαλικής ζωής (Ποταμιάνος: 93) αλλά και την πρώτη διάκριση από τον άνθρωπο-βρέφος μεταξύ του σώματός του και του εξωτερικού κόσμου (Winnicott, 1967). Η μητέρα, είναι το πρώτο “αντικείμενο” για τη σταδιακή διάκριση του “Εγώ” από το “μη-Εγώ”. Με την πάροδο του χρόνου και την ανάπτυξη του οργανισμού ο άνθρωπος βιώνει και συνειδητοποιεί όλο και περισσότερα “μη-Εγώ”. Το μάτι του “Εγώ μέσα στο Παν”, όπως είπε πρώιμα ο Γιώργος Βρисиμιτζάκης για τον Καβάφη (Βλ. *Η καβαφική ποιητική*, σ. 21). Το “Παν” του φυσικού, βιολογικού, ψυχολογικού, ψυχοκινητικού, κοινωνικού, συναισθηματικού, φιλοσοφικού, και αξιολογικού περιβάλλοντος, μέσα από το οποίο διαμορφώνεται το Υπερεγώ του ατόμου. Το τμήμα εκείνο του “Εγώ” των ηθικών αξιών, που έχουν την προέλευσή τους κυρίως στην οικογένεια και στον πολιτισμό, και στην περίπτωση του Καβάφη και της Ιστορίας. Στο καβαφικό “Παν” των πολλών βίων που έζησε ο Ποιητής, μπορεί να συναντήσει κανείς “Εγώ” παράλληλα κι “Εγώ” τεμνόμενα, “Εγώ” υποταγμένα κι “Εγώ” ελεύθερα, “Εγώ” συμβιβασμένα κι “Εγώ” ασυμβίβαστα. “Υπερεγώ” ανεκτικιά αλλά κυρίως “Υπερεγώ”, που “*συσχετίζουν κουτά*” κι “Υπερεγώ” ζευζέκηδων και αμαθών (Βλ. *Η Καβαφική Ποιητική* σ. 20) Και σ’ αυτούς τους καβαφικούς κόσμους μπορείς να συναντήσεις ένα πλήθος “Εαυτών”: “πραγματικούς”, “ιδανικούς”, “επιθυμητούς”, “ικανοτήτων”, “δεξιοτήτων”, “παλιούς” και “νέους”. Έναν κόσμο “Προσωπιοτήτων”, απατημένων και απατεώνων, σε περιβάλλοντα φανατισμών, παγίδων, τεχνασμάτων, φόβων, υποφίας, κακών υπολογισμών, λαθεμένων προσδοκιών και μάταιων προσπαθειών, που περιέγραψε ο Σεφέρης (βλ. *Καβαφική Ποιητική* σ. 20).

Όπως φάνηκε στις κατηγοριοποιήσεις των κριτικών που προηγήθηκαν (Βλ. *Καβαφικές Κατηγοριοποιήσεις*), ένα ποίημα μπορεί να ενταχθεί σε διαφορετική κατηγορία από κάθε μελετητή. Το ίδιο μπορεί να συμβεί, και συμβαίνει, στο “καβαφικό καθαρτήριο της Συμβουλευτικής”. Με την κριτική (φιλολογική) ματιά ένα ποίημα μπορεί να περιέχει —και είναι τα περισσότερα αυτά που περιέχουν— τόσο ιστορικά όσο φιλοσοφικά, τόσο ερωτικά όσο και στοιχεία από την Τέχνη, το ίδιο συμβαίνει και στην κατηγοριοποίηση υπό το πρίσμα της *Συμβουλευτικής*. Ένα ποίημα μπορεί να περιέχει έναν “ιδανικό” Εαυτό, μια ολοκληρωμένη Προσωπικότητα και μαζί έναν “επιθυμητό” Εαυτό. Υπ’ αυτήν την έννοια, οι κατηγοριοποιήσεις που ακολουθούν αναπόφευκτα εμπεριέχουν το στοιχείο μιας νόμιμης αυθαιρεσίας. Κάποιος άλλος θα μπορούσε να κατηγοριοποιήσει διαφορετικά, αφού κι ίδιοι οι ειδικοί διερωτώνται αν υπάρχει μια ενιαία “κατασκευή”, που να αντιστοιχεί σε αυτό που λέμε “Εαυτός” και “Προσωπικότητα” (Βλ. “Ποιητική” *Συμβουλευτική* σ. 38).

3.3.1. “Η “εις εαυτόν” καβαφική Συμβουλευτική”:

Η έκφραση του “Εαυτού” αποδίδεται στην ελληνική με την προσωπική αντωνυμία “Εγώ”, όπως και σ’ όλες τις γλώσσες, με την αντωνυμία δηλ. του πρώτου προσώπου κάθε γλώσσας, εκτός της Ιαπωνικής (Κλεφτάρας: 76). Στα περισσότερα, αν όχι σε όλο το ποιητικό σώμα του Καβάφη, διακρίνει κανείς ψυχολογικούς τύπους, που διαθέτουν ή δεν διαθέτουν αυτό που η *Συμβουλευτική* ονομάζει “αυτοαντίληψη”, “αυτογνωσία”, “αυτοδιαφοροποίηση”, “αυτοπαρατήρηση”, “αυτοεικόνα” “αυτοεκπλήρωση” κι “αυτοπραγμάτωση” κτλ. (βλ. *Ποιητική Συμβουλευτική* σ. 38).

Σ’ αυτό το υποκεφάλαιο εξετάζουμε τα ποιήματα τα οποία είναι γραμμένα σε Α' ενικό πρόσωπο, που κατά κανόνα παρουσιάζουν ένα “Εγώ” κι έναν “Εαυτό”. Σαράντα επτά (47) ποιήματα “Εαυτών” έγραψε ο Καβάφης, που κινούνται στα όρια και τις περισσότερες φορές εκτός των ορίων του “Υπερεγώ”. Από τα σαράντα επτά (47) πρωτοπρόσωπα αυτά ποιήματα τα περισσότερα έχουν για πρωταγωνιστές παλαιούς —συνήθως της νιότης— Εαυτούς, που ανακαλούνται στη μνήμη ως αναμνήσεις παλαιών Εαυτών. Οι “Εαυτοί” της γεροντικής μοναξιάς ανακαλούν τους ζωηρούς “Εαυτούς” της νιότης. “Εαυτούς” δοκιμασμένους από τα πένθη της οικογένειας, και τους λίγο —τότε— εκτιμηθέντες χωρισμούς, αλλά και τους “Εαυτούς” του νέου σώματος της ηδονής (“Απ’ τες Ερνιά”). Στη μνήμη του ενήλικα “Εαυτού” ξεθωριάζουν δυο μάτια στο χρώμα του οπαλλίου, μιας εικόνας από τον “Εαυτό” της νεότητας (“Γκρίζα”), ξαναζουν τα ινδάλματα της ηδονής (“Θάλασσα του Πρωιού”) και ανακαλείται η φυλαχθείσα ηδονική συγκίνηση, (“Κάτω απ’ το σπίτι”). Χαρακτηριστικά στην κατηγορία αυτή είναι τα ποιήματα των παλαιών Εαυτών, που διαμόρφωσαν τον Εαυτό Τεχνίτη. Η συσσώρευση των πολλών “Εαυτών” της σωματικής εμορφιάς της νεότητας, δημιουργούν τον ώριμο “Εαυτό” της εμορφιάς της Τέχνης: “Ενώπιον του Αγάλματος του Ενδυμίωνος”, “Έτσι πολύ Ατένισα—”, “Εκόμισα εις την Τέχνη”. Ο “πραγματικός Εαυτός” ομολογείται στο “Ιγνατίου Τάφος” και στο “Στην εκκλησία”. Ιδανικό Εαυτό

συναντάμε στην “*Ηδονή*”. Επιθυμητούς Εαυτούς στα “*Προς τον Αντίοχον Επιφανή*” και “*Των Εβραίων (50 μ.Χ.)*”. Τον Εαυτό των ικανοτήτων για τον άνθρωπο στο “*Ας φρόντιζαν*” και για το Θεό των Θεών στο “*Τα άλογα του Αχλλέως*”. Ένας Εαυτός δεξιοτήτων βρίσκεται στο “*Ζωγραφισμένα*”. Νέοι Εαυτοί αναδύονται στα “*Κεριά*” και στο “*Νόησις*”, ενώ ανάμεσα στους πολλούς ελεύθερους Εαυτούς αντιπροσωπευτικός είναι ο Εαυτός (το Εγώ) του “*Επήγα*”. Πρωτοπρόσωπα ποιήματα *Αυτοαντίληψης* μπορούν να χαρακτηριστούν τα: “*Ας φρόντιζαν*”, “*Μελαγχολία του Ιάσωνος Κλεάνδρου – Ποιητού εν Κομμαγηνή, 595 μ.Χ.*”, “*Μέσα στα Καπηλειά—*”, “*Το πρώτο σκαλί*”. Πρωτοπρόσωπα ποιήματα *Αυτογνωσίας* τα: “*Βυζαντινός άρχων, εξόριστος, στιχουργών*”, “*Η δόξα των Πτολεμαίων*”, “*Ηρώδης Αττικός*”, “*Ιασή Τάφος*”, “*Μύρης Αλεξάνδρεια του 340 μ.Χ.*”, “*Τα Επικίνδυνα*”, “*Τα παράθυρα*”, “*Τείχη*”, “*Τυανεύς Γλύπτης*”, “*Ωραία Λουλούδια κι Άσπρα ως Ταίριαζαν Πολύ*”. Πρωτοπρόσωπα ποιήματα *Αυτοδιαφοροποίησης* μπορούν να χαρακτηριστούν τα “*Αιμιλιανός Μονάη, Αλεξανδρεύς, 628-655 μ.Χ.*” και “*Νέοι της Σιδώνας, 400 μ.Χ.*”, που μπορεί βέβαια να ενταχθούν και στα ποιήματα με Εαυτούς *Αυτοεκπλήρωσης* ή *Αυτοπραγμάτωσης*.

Προσωπικότητες δεν συναντάμε μόνο σε πρωτοπρόσωπα ποιήματα. Στις πολλές καβαφικές κοινωνίες κυκλοφορούν, αναφέρονται και περιγράφονται πραγματικοί, ιδανικοί, επιθυμητοί Εαυτοί, Εαυτοί ικανοτήτων και δεξιοτήτων, νέοι και παλαιοί Εαυτοί, Εαυτοί με ή χωρίς αυτοαντίληψη, Εαυτοί με ή χωρίς αυτογνωσία κτλ. που βρίσκονται, όμως, εκτός του βεληνεκούς αυτής της εργασίας.

3.3.2. Καβαφική Συμβουλευτική του “Εσύ”

Το “Εσύ” είναι το πρώτο “μη-Εγώ” όχι μόνον γραμματολογικά και επικοινωνιακά αλλά και ψυχολογικά. Είναι αυτό, που οικοδομεί προσδευτικά τον κόσμο του κάθε ατόμου ως πομπού, για την έκφραση και τη συνδιαμόρφωση του περιβάλλοντος (κοινωνικού, πολιτισμικού κτλ) μέσω της επικοινωνίας και της διαλεκτικής (Βλ. *Καβαφικές Κατηγοριοποιήσεις* σ. 23).

Τριάντα (30) από τα εκατόν πενήντα τέσσερα (154) είναι τα καβαφικά ποιήματα που αναφέρονται έμμεσα ή άμεσα στο δεύτερο πρόσωπο του φυσικού ενικού ανθρώπου ή του γενικού ανθρώπου (των ανθρώπων του πλήθους). Έξι (6) από αυτά είναι πληθυντικά. Συναντήσαμε ήδη το “*Εν Μεγάλη Ελληνική Αποικία, 200 π.Χ.*” (“*Id*”-ιωτική καβαφική Συμβουλευτική σ. 48), όπου οι Πολιτικοί Αναμορφωτές ως image makers συμβουλεύουν τους αρχηγούς των Αποικιών. Ένα (1) από τα έξι (6) αυτά ποιήματα (“*Υπέρ της Αχαϊκής Συμπολιτείας Πολεμήσαντες*”) απευθύνεται ως ύμνος για όσους έπεσαν στις Μάχες της Σιάρφειας της Λοκρίδας και της Λευκόπετρας της Κορίνθου το 146 π.Χ. και η πράξη της θυσίας προτείνεται ως στοιχείο εθνικής υπερηφάνειας. Σ’ ένα ιστοριογενές επίσης ποίημα (“*Η Μάχη της Μαγνησίας*”) ο νικημένος από τους Ρωμαίους Φίλιππος ο Ε’ της Μακεδονίας έχει όρεξη για διασκεδάσεις μετά τη μάχη στη Μαγνησία της Λυδίας, όπου καταστράφηκε ο Αντίοχος ο Γ’ της Συρίας, γι’ αυτό διατάζει να του φέρουν “πολλά τριαντάφυλλα”. Ιστοριογενής είναι και η διαφοροποίηση του “ΥπερΕγώ” του Λαγίδη στο “*Η Δόξα των Πτολεμαίων*”. Στο “*Τυανεύς Γλόπτης*” ο ανώνυμος καλλιτέχνης ενθαρρύνει οδηγητικά τους επισκέπτες του για ν’ ανακαλύψουν τις πτυχές του έργου του. Με το “*Τα άλογα του Αχιλλέως*” ο Καβάφης βάζοντας το Δία ν’ απευθυνθεί σ’ αυτά (τα άλογα), βρίσκει την ευκαιρία να μιλήσει για την άθλια ανθρωπότητα, που είναι το παιχνίδι της μοίρας.

Στα υπόλοιπα είκοσι τέσσερα (24) ποιήματα γίνεται χρήση του δεύτερου προσώπου στον ενικό αριθμό. Αναφέραμε ήδη (“*Id*”-ιωτική Καβαφική Συμβουλευτική σ. 48) ένα “συμβουλευτικό” ποίημα γραμμένο στο Β’ ενικό

πρόσωπο (*“Εν πορείᾳ πρὸς τὴν Σινώπην”*), όπου ο μάντης απευθυνόμενος στον Αξιώματικό συμβουλεύει τον Βασιλέα Μιθριδάτη. Μια υποενότητα των είκοσι τεσσάρων αυτών ποιημάτων θα μπορούσε να περιλαμβάνει ποιήματα, που φιλολογικά εντάσσονται στους εσωτερικούς μονολόγους και υπό το πρίσμα της *Συμβουλευτικής* σε ρήματα που υπαγορεύουν την τροποποίηση του “Εγώ”, την αναζήτηση του πραγματικού Εαυτού, του επιθυμητού Εαυτού, της συστάδας των αυτοαντιλήψεων κτλ. (βλ. *“Ποιητική” Συμβουλευτική* σ. 37). Οι μεταβλητές —όπως θα λέγαμε με τους όρους της Ψυχομετρίας— προς τις επιθυμητές καβαφικές καταστάσεις της Τέχνης είναι ο νους (*“Ένας Νέος, της Τέχνης του Λόγου —στο 24^{ον} Έτος του”*) και με μεγαλύτερη συχνότητα οι αισθήσεις: (*“Επέστρεφε”, “Θυμήσου Σώμα”, “Όταν Διεγείρονται”, “Μελαγχολία του Ιάσωνος Κλεάνδρου —Ποιητού εν Κομμαγηνή 595 μ.Χ.”*). Μια δεύτερη υποενότητα των είκοσι τεσσάρων αυτών ποιημάτων, που είναι γραμμένα ή περιλαμβάνουν το Β' Ενικό Πρόσωπο, θα μπορούσε να περιέχει τα παραινετικά με συμβουλές προς τον “Άλλον” ποιήματα. Και συνήθως οι “Άλλοι” είναι οι ομότεχνοι: (*“Για τον Αμμόνη, που πέθανε 29 χρονών, στα 610”, “Νέοι της Σιδώνας, 400 μ.Χ.”, “Σοφιστής Απερχόμενος εκ Συρίας”, “Το Πρώτο Σκαλί”*). Τη γενικότερη στάση ζωής και τη διαμόρφωση ενός αξιοπρεπούς “Εαυτού” δίνει ο Καβάφης με οκτώ (8) ποιήματα. Με το “Όσο Μπορείς”, στην αναζήτηση του ανέφικτου ιδανικού Εαυτού, προτρέπει τον “Άλλον” στην αυτοπραγμάτωση με τον περιορισμό των ευτελιστικών πράξεων και ενεργημάτων προκειμένου ο “Εαυτός” να μην γίνει ξένος και φορτικός, που διαταράσσει την ισορροπία του. Στο *“Απολείπειν ο Θεός Αντώνιον”* συμβουλεύει στην με θετικό τρόπο αντιμετώπιση των εμποδίων και των δυσκολιών της ζωής, γιατί αυτά τα υπαρκτά εμπόδια, αυτές οι δυσκολίες κι αυτές οι ματαιώσεις των σχεδίων, αποτελούν μέρος της Ύπαρξης, που η *Ανθρωπιστική Συμβουλευτική* αντιμετώπισε στο πλαίσιο της Υπαρξιακής Φιλοσοφίας. Στο *“Η Πόλις”*, ο Καβάφης συναντά το Κοινωνικό Δόγμα του *“μεταβάλλον αναπαύεται”*, του *“Dauer im Wechsel”*, του *“χωρίς ν’ αλλάζουν μέσα στην αλλαγή”* και την απόδειξη της

Φυσικής “*ότι οι μέγιστες αλλαγές συμπίπτουν με την ακινησία*” (Βλ. στην Εισαγωγή, σ. 8). Το “*Η Πόλις*”, όσο μπορεί, φαινομενικά, να απομακρύνει έναν “*Εαυτό*” από τις ιδανικές ή επιθυμητές καταστάσεις αυτοπραγμάτωσης, άλλο τόσο προβάλλει τη στάση των “*στοχαστικών προσαρμογών*” και την κυβερνητική του Εαυτού σε συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες. Όπως ακριβώς έγραφε σε πεζό λόγο για τον εαυτό του: “*Την συνείθισα πια την Αλεξάνδρεια, και πιθανότατα και πλούσιος αν ήμουν, εδώ να έμνησκα*”. (Βλ. *Καβαφικός Χωροχρόνος* σ. 14). Στον αντίποδα της κλειστής Πόλης καλαφάτισε το καράβι του ταξιδιού για την “*Ιθάκη*” και να αποτρέψει τον “*Εαυτό*” να κουβανεί Ποσειδώνες και Κύκλωπες. Προτρέπει τον “*Εαυτό*” να χαίρεται τα όποια ηδονικά μυρωδικά, τις όποιες καλές πράξεις και τις όποιες σπουδαγμένες κουβέντες συναντά στην πορεία της ζωής του. Αυτοπραγμάτωση εδώ είναι ο Εαυτός της υψηλής σκέψης και της εκλεκτής συγκίνησης του ψυχοσωματικού ανθρώπου. Τα “*συμβουλευτικά*” “*μη*” και “*μην*” της αποτροπής προς μια συμπεριφορά, ο Καβάφης τα έκλεισε στη *Σατραπεία* του μ’ ένα ρήμα-κλειδί: το “*ενδίδεις*”. Και αφορά σε όλες εκείνες τις στάσεις και τις συμπεριφορές που ξεστρατίζουν τον άνθρωπο από την αυτοπραγμάτωσή του. Κι όπως στην *Ιθάκη* προέβαλε τον “*Εαυτό*” των εκλεκτών συγκινήσεων του ψυχοσωματικού ανθρώπου, εδώ διευρύνει τον κύκλο πέραν των συγκινήσεων. Ψυχογραφεί την ανθρώπινη ύπαρξη της επιβεβαίωσης και της επιτυχίας του Εαυτού στο πλαίσιο ενός ιδανικού ΥπερΕγώ: “*τον έπαινο του Δήμου και των Σοφιστών / τα δύσκολα και τ’ ανεκτίμητα Εύγε / την Αγορά, το Θέατρο, και τους Στεφάνους*”, που ορίζουν τη ζωή: “*και τι ζωή χωρίς αυτά θα κάμεις*”. Κι εδώ το Καβαφικό μάτι δεν προτρέπει τον “*Εαυτό*” προς τη χλιδή, τη λαοφιλία με την έννοια της διασημότητας και τα μεγαλεία. Η καβαφική ψυχογραφία εστιάζει στη στιγμή. Στις κρίσιμες στιγμές του βίου κάποιων Μαρτίων Ειδών (15 Μαρτίου) κι ας μην είσαι Καίσαρας. Το “*Μάρτιαι Ειδοί*” αποστρέφεται τα καισαρικά μεγαλεία κι αρχίζει με το στίχο: “*Τα μεγαλεία να φοβάσαι, ω ψυχή*”. Στίχος-κανόνας ακόμα και στην κορύφωση της αυτοπραγμάτωσης. Γιατί πάντα στη ζωή, έστω την περιορισμένη,

τακτοποιημένη και πεζή, μπορεί αόρατος και άυλος να εμφανιστεί “Ο Θεόδοτος”. Σε έξι (6) ποιήματα που αναφέρεται το “Εσύ”, δεν μπορεί —ή δεν μπορώ— να εντοπίσω στοιχεία Συμβουλευτικής: “*Άννα Δαλασσηνή*”, “*Ένας Γέρος*”, “*Εύνοια του Αλεξάνδρου Βάλα*”, “*Καισαρίων*”, “*Κίμων Λεάρχου, 22 Ετών, Σπουδαστής Ελληνικών Γραμμάτων (Εν Κυρήνη)*” και “*Λάνη Τάφος*”. Ο κύκλος των ποιμάτων του “Εσύ” μπορεί να κλείσει με τις έννοιες της ανεκτικότητας του “διαφορετικού” και της ενσυναίσθησης, που χρησιμοποιεί κατά κόρον η Συμβουλευτική. Κι αυτές οι έννοιες, όπως και η έννοια του ΥπερΕγώ κλείνονται στον Τάφο του Ιασή. Ενός νέου, θαυμασμένου όσο ζούσε τόσο από τους βαθείς σοφούς όσο και από τον επιπόλαιο και απλό λαό. Γι’ αυτό ζητάει —νεκρός πλέον— τη συμπάθεια (sympathy) των Αλεξανδρινών: “*Διαβάτη, αν είσαι Αλεξανδρεύς, δεν θα επικρίνεις*”. Έτσι σε γενικές γραμμές μπορεί να αποτυπωθεί το Φροϋδικό “ego” στο καβαφικό έργο και το Φροϋδικό “Superego” των καβαφικών κοινωνιών που φορούσαν τα φαιά και συσχέτιζαν κουτά.

Επιλογικά

Τον Καβάφη συνεχώς τον ανακαλύπτουμε, σημειώθηκε στην Εισαγωγή. Μετά τη σύντομη αυτή θέαση του καβαφικού έργου με το βλέμμα της Συμβουλευτικής, μπορούμε να μετατρέψουμε τη φράση. Τον Καβάφη, μόλις που αρχίζουμε να τον ανακαλύπτουμε. Γιατί πρόκειται για φωνή, που έρχεται από πολύ μακριά κι από πολύ βαθιά. Από τα πλατωνικά στερεά και τον πλατωνικό στοχασμό. Γιατί τα ποιητικά του κείμενα εφαρμόζουν γάντι (“to fit”) όχι μόνον σε πολλά κάζα αλλά σε πολλές εποχές και σε πολλές ζωές. Η παρατήρηση του Σαρεγιάννη ότι δουλεύει σαν μαθηματικός και το μάτι του Περίδη, που βλέπει το σύνολο έργο ως σφαίρα, δε δηλώνει τίποτα περισσότερο από την παρατήρηση ότι όλες *“οι σύγχρονες επιστήμες αναπτύχθηκαν κατά σειρά εγγύτητας προς τα μαθηματικά”* (Frye: 12). Κι αν οι θετικές επιστήμες είναι ίδιες πνευματικής προσπάθειας μ’ εκείνες της Τέχνης, είναι οι ίδιες που συνέβαλαν στην ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών. Η ψυχομετρία είναι ένα παράδειγμα. Αλλά και η συγκρότηση των “Επιστημών του Ανθρώπου” περνά από τη συγκρότηση της Προσωπικότητας των Επιστημόνων. Ο Freud είναι το παράδειγμα. Σύγκρινε τη θεωρία του με την ηλιοκεντρική θεωρία του Κοπέρνικου (κοσμολογική προβολή) και τη θεωρία του Δαρβίνου (βιολογική προβολή) (Ποταμιάνος: 76). Ίσως, αν είχε γνωρίσει τον Καβάφη να του χρέωνε τις αθέατες δυνάμεις της ψυχής, που υφαίνουν την προσωπική ιστορία του καθενός. Κι ίσως, αν γνώριζε τους κόσμους του Καβάφη να μην έγραφε σε υστερόγραφο αλλά στο κύριο μέρος της αυτοβιογραφίας του στα 1935 την παρακάτω πρόταση:

“Μετά την περιοδεία μου μέσω των φυσικών επιστημών, της ιατρικής και της ψυχοθεραπείας, που κράτησε ολόκληρη τη ζωή μου, το ενδιαφέρον μου επέστρεψε σ’ εκείνα τα πολιτισμικά προβλήματα που άλλοτε μαγνήτιζαν τον ανώριμο ακόμη στη σκέψη έφηβο” (Ποταμιάνος: 135).

Κι αυτά τα πολιτισμικά ή πολιτιστικά προβλήματα είναι αυτά που θα πρέπει να έχει υπόψη του ο κάθε “θεραπευτής” ή “σύμβουλος”, πέρα από τη θεωρητική του θεωράκιση. Γιατί εκεί συγκροτείται το αξιακό σύστημα, όπου ο Άνθρωπος υψώνεται σε Συνείδηση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (ΑΜΑΡΤΥΡΟΝ ΟΥΔΕΝ)

- Adler, A. (1974). *Το νόημα της ζωής*. Αθήνα: Εκδόσεις Επίκουρος.
- Adler, A. (1978). *Η γνώση της ζωής*. Αθήνα: Εκδόσεις Επίκουρος.
- Amundson, N. E., Harris-Bowlsbey, J., & Niles, S. G. (2008). *Βασικές αρχές Επαγγελματικής Συμβουλευτικής. Διαδικασίες και τεχνικές*. (Α. Αδαμοπούλου, Φ. Βλαχάκη, & Σ. Δουλάμη, Επιμ.) Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Rosili-Εθνικό Κέντρο Επαγγελματικού Προσανατολισμού (Ε.Κ.Ε.Π.).
- Bartussek, D. (1989). Αυτοαντίληψη (self-concept). (Ε. Κασιώλας, Επιμ.) *Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια-Λεξικό*, 2, σ. 885.
- Frye N., (1996). *Ανατομία της κριτικής / Τέσσερα Δοκίμια*, Εισαγωγή Ζ.Ι. Σιαφλέκης, Πρόλογος, μετάφραση, Επιμέλεια Γεωργουλέα Μ., Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- Goleman, D. (1998). *Η συναισθηματική νοημοσύνη*. Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
- Goleman, D. (1999). *Η συναισθηματική νοημοσύνη στο χώρο της εργασίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
- Herr, E. L., & Cramer, S. H. (1996). *Career Guidance and Counseling through the life span: systematic approaches* (5 εκδ.). USA: HarperCollins Publishers Inc.
- McLeod, R. (2005). *Εισαγωγή στη Συμβουλευτική*. (Δ. Καραθάνου, & Α. Μαρκαντώνη, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.
- Nathan, R., & Hill, L. (2006). *Επαγγελματική Συμβουλευτική - Η Συμβουλευτική προσέγγιση της επαγγελματικής επιλογής και σταδιοδρομίας*. (Δ. Σιδηροπούλου- Δημακάκου, Επιμ.) Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.
- Novak, F. (1989). Αυτογνωσία. (Ε. Κασιώλας, Επιμ.) *Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια-Λεξικό*, 2, σσ. 886-887.
- Rifkin, J. (1996). *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της - Η δύση του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού και το χάραμα της μετά την αγορά εποχής*. (Α. Αλαβάνου, Επιμ., & Γ. Κοβαλένκο, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη ABE - "Νέα Σύνορα".
- Rogers, C. (2006). *Το γίνεσθαι του προσώπου*. (Μ. Ρηγοπούλου, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις Ερμηνεύτες.
- Savickas, M. L. (2005). The Theory and Practice of Career Construction. Στο S. D. Brown, & R. W. Lent (Επιμ.), *Career Development and Counseling: Putting Theory and Research to Work* (σσ. 42-69). New Jersey, USA: John Wiley & Sons Inc.
- Super, D. E. (1971). A Theory of Vocational Development. Στο H. J. Peters, & J. C. Hansen (Επιμ.), *Vocational Guidance and Career Development* (2 εκδ., σσ. 111-122). New

York, USA: Macmillan Publishing Co., Inc.

Super, D. E. (1990). A life-span, life-space approach to career development. Στο D. Brown, L. Brooks, & Associates (Επιμ.), *Career choice and development* (2 εκδ., σσ. 197-261). San Francisco: CA: Jossey-Bass.

Super, D. E., Savickas, M. L., & Super, C. M. (1996). The life-span, life-space approach to careers. Στο D. Brown, L. Brooks, & Associates (Επιμ.), *Career choice and development* (3 εκδ., σσ. 121-178). San Francisco, USA: Jossey- Bass Publishers.

Swanson, J. L., & Fouad, N. A. (2010). *Career Theory and Practice: Learning Through Case Studies* (2 εκδ.). Thousand Oaks, USA: SAGE Publications, Inc.

Wampold, E. (1989). Συμβουλευτική Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια-Λεξικό, 8, σ. 4484.

Winnicott, D.W. (1967). Mirror-role of mother and family in child development, In: Lomas, P. (ed). *The predicament of the family* (p. 26-33). London: The Hogarth Press and Institute of Psycho-Analysis.

Άργας, Τ. (1980). *Κριτικά, Καβάφης-Παλαμάς, Τόμος Α'*, Φιλολογική Επιμέλεια Κώστα Στεργιόπουλου, Αθήνα: Εκδόσεις Ερμής.

Βρισμιτζάκης, Γ. (1975). *Το έργο του Κ.Π. Καβάφη*, Πρόλογος και Φιλολογική Επιμέλεια Γ.Π. Σαββίδη Αθήνα: Εκδόσεις Ίκαρος.

Γιωσαφάτ, Μ. (1992). Συμβουλευτική ομάδας. *Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια - Λεξικό*, 8, σ. 4472.

Γραμματικάκης, Γ. (2006). *Η Αυτοβιογραφία του φωτός*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Δερτούζος, Μ. (1998). *Τι μέλλει γενέσθαι: Πώς ο νέος κόσμος της πληροφορίας θ' αλλάξει τη ζωή μας*. (Κ. Κουνινιώτη, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη ΑΒΕ - "Νέα Σύνορα".

Δημητρόπουλος, Ε. Γ. (1993). *Συμβουλευτική και Συμβουλευτική Ψυχολογία - Η θεωρία της, η πράξη της οι εφαρμογές της* (2 εκδ., Τόμ. 2). Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.

Δημητρόπουλος, Ε. Γ. (1998). Η Συμβουλευτική και η Επαγγελματική Αγωγή στην Ελλάδα. Στο Τ. Κωσταντινίδου (Επιμ.), *Συμβουλευτική & Επαγγελματική Αγωγή: Ελλάδα - Κύπρος - Ευρώπη* (σ. 38). Λευκωσία: Υπουργείο Παιδείας & Πολιτισμού Κύπρου /ΥΣΕΑ-Διεύθυνση Μέσης Εκπαίδευσης.

Δημητρόπουλος, Ε. Γ. (2000). *Συμβουλευτική - Προσανατολισμός Συμβουλευτική Σταδιοδρομίας Εκπαιδευτικός & Επαγγελματικός Προσανατολισμός* (Η'εκδ.). Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.

Πίνσκαγια, Σ. (1983) *Κ.Π. Καβάφης (Οι δρόμοι προς το ρεαλισμό στην ποίηση του 20ού αιώνα)*, Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος.

Καβάφης Κ.Π., (1963), *Πεζά*, Παρουσίαση -Σχόλια Γ.Α. Παπουτσάκη, Αθήνα: Εκδόσεις Φέξη.

Καβάφης, Κ.Π. (1963). *Ανέκδοτα Πεζά Κείμενα*, Εισαγωγή και μετάφραση Μιχάλη Περίδη, Αθήνα: Εκδόσεις Φέξη.

Καβάφης, Κ.Π. (1993). *Τα Ποιήματα*, Επιμέλεια Γ.Π. Σαββίδη, δεύτερη φωτογραφική ανατύπωση (με διορθώσεις), Αθήνα: Εκδόσεις Ίκαρος.

Καλκάνης, Γ. (2007). *Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση στις/με τις Φυσικές Επιστήμες II, Τα φαινόμενα*, Αθήνα: Αυτοέκδοση.

- Καραμπατζάκη, Ε. (1991). Ρόλος -οι. *Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια- Λεξικό*, 7, σ. 4237.
- Κασσωτάκης, Μ. (2002). Εισαγωγή. Στο Μ. Ι. Κασσωτάκης (Επιμ.), *Συμβουλευτική και Επαγγελματικός Προσανατολισμός: θεωρία και πράξη* (σσ. 27-39). Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.
- Καψάλης, Δ. (1986). *Ακόμη μια φορά*, Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.
- Κλεφτάρας, Γ. (2008). “Δυσκολίες και εμπόδια στη συμβουλευτική και την ψυχοθεραπεία ατόμων που ανήκουν σε πολιτισμικές και εθνικές μειονότητες”. *Ψυχολογία: Το Περιοδικό της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας*, 15, 71-89.
- Κοσμίδου-Hardy, X., & Γαλανουδάκη-Ράπτη, Α. (1996). *Συμβουλευτική θεωρία και πρακτική*. Αθήνα: Εκδόσεις Ασημάκη.
- Κρίβας, Σ. (2002). Οι διεθνείς εξελίξεις στο χώρο της εργασίας και τα συστήματα Σχολικού και Επαγγελματικού Προσανατολισμού στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στο Μ. Ι. Κασσωτάκης (Επιμ.), *Συμβουλευτική και Επαγγελματικός Προσανατολισμός: θεωρία και πράξη* (σσ. 367-392). Αθήνα: Τυπωθήτω- Γιώργος Δαρδανός.
- Λεωνίτης, Γ. (1942) *Καβαφικά Αυτοσχόλια*, με εισαγωγικό σημείωμα του Τίμου Μαλάνου, Αλεξάνδρεια: Εκδόσεις Δ. Χάρβεϊ & Σία.
- Λιαντίνης, Δ. (1977). *Έξυπνον Ενόπιον, Οι Ελεγείες του Duino του Rilke*, Αθήνα Εκδόσεις Εποποιεία.
- Λιαντίνης, Δ. (2006). *Homo Educandus (Φιλοσοφία της Αγωγής)*. Αθήνα: Αυτοέκδοση
- Μαλάνος, Τ. (1971). *Αναμνήσεις ενός Αλεξανδρινού: Αυτοβιογραφικές, Φιλολογικές, Κοινωνικές* (Ένα αφιέρωμα για τον Κ. Καβάφη), Αθήνα: Εκδόσεις Μπουκουμάνη.
- Μαλάνος, Τ. (1978). *Καβάφης 3* (Κριτικά Διάφορα), Αθήνα: Εκδόσεις Αργώ
- Μαλκινιώση-Λοϊζου, Μ. (1993). *Συμβουλευτική Ψυχολογία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ξωχέλλης, Π. Δ. (1989). Αγωγή. *Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια-Λεξικό*, σσ. 65-68.
- Παναγιωτόπουλος, Ι. (1989). *Τα Πρόσωπα και τα Κείμενα*, Δ' Κ.Π. Καβάφης, Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Φίλων.
- Παπανούτσος, Ε. (1985). *Παλαμάς, Καβάφης, Σικελιανός*, Αθήνα: Εκδόσεις Ίκαρος.
- Παυλίδης, Π. (2007, Απρίλιος - Μάιος - Ιούνιος). Η "ιδέα του πανεπιστημίου" στη σύγχρονη κοινωνία της αγοράς. *Νέα Παιδεία* (122).
- Περίδης, Μ. (1948). *Ο βίος και το έργο του Κωνσταντίνου Καβάφη*, Αθήνα: Εκδόσεις Ίκαρος.
- Πιερής, Μ. (1979). Ποίηση και ιστορία, *Το δέντρο*, (6), 247-249.
- Πολίτης, Α. (1930). *Ο Ελληνισμός και η νεωτέρα Αίγυπτος*, τόμ. Β', Αλεξάνδρεια – Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Γράμματα.
- Ποταμιάνος, Γ., (1999). *Θεωρίες προσωπικότητας και κλινική πρακτική*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Σαββίδης, Γ. (1966). *Οι Καβαφικές Εκδόσεις (1891-1932)*, Αθήνα: Εκδόσεις Ταχυδρόμος.
- Σαββίδης, Γ. (1978). *Εφήμερον σπέρμα (1973-1978)*. Αθήνα: Εκδόσεις Ερμής.
- Σαββίδης, Γ. (1987). *Μικρά Καβαφικά Β*. Αθήνα: Εκδόσεις Ερμής.
- Σαββίδης, Γ. (1993), *Βασικά Θέματα της Ποίησης του Καβάφη*, Αθήνα: Εκδόσεις Ίκαρος.

- Σαββίδης, Γ., (1985). *Μικρά Καβαφικά Α΄*, Αθήνα: Εκδόσεις Ερμής.
- Σαρεγιάννης, Ι. (1964) *Σχόλια στον Καβάφη*, Πρόλογος Γιώργου Σεφέρη, Εισαγωγή και φροντίδα Ζήσιμου Λορεντζάτου, (φωτομηχανική ανατύπωση 1994), Αθήνα: Εκδόσεις Ίκαρος.
- Σεφέρης, Γ. (1962), *Δοκίμεις τ. Α΄*, Αθήνα: Εκδόσεις Ίκαρος.
- Σιδηροπούλου-Δημακάκου, Δ. (1996). “Επαγγελματικός προσανατολισμός και συμβουλευτική: Διαδικασία προληπτική ή θεραπευτική”;. (Γ. Μπουλουγούρης, Επιμ.) *Θέματα γνωσιακής και συμπεριφοριστικής θεραπείας*, Γ, σσ. 94 - 105.
- Σιδηροπούλου-Δημακάκου, Δ. (2000). *Επαγγελματική συμβουλευτική και καθοδήγηση*. Αθήνα: ISS ΕΠΕ.
- Σιδηροπούλου-Δημακάκου, Δ. (2010). *Επαγγελματική Αξιολόγηση - Τεστ και ερωτηματολόγια επαγγελματικού προσανατολισμού*. Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.
- Στεφάνου, Α. (1981). *Το πρόβλημα της μεθόδου στη μελέτη της Ποίησης*, Αθήνα: Εκδόσεις Κάλβος.
- Στεφανουδάκης, Μ. (1991). Ρόλων παίξιμο. *Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια-Λεξικό*, 7, σσ. 4238-4239.
- Ταμπάκης, Ν. (2006). *Ηράκλειτος και Σύγχρονος Κόσμος*, Αθήνα: Εκδόσεις Γκοβόστη.
- Τσίρκας, Σ. (1971). *Ο Καβάφης και η εποχή του*, Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος.
- Τσίρκας, Σ. (1982). *Ο πολιτικός Καβάφης*, Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος.
- Χατζηχρήστου, Χ. (1991). Παιγνίδια ομαδικά - παιδαγωγικά / Παιγνιδιού θεωρίες. *Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια-Λεξικό*, 6, σσ. 3580-3581.

**Όπου και να πάω ανακαλύπτω ότι
ένας ποιητής έχει πάει εκεί πριν από
μένα.**